ІСТОРІЯ

Ярослав ДАШКЕВИЧ

РУСЬ І СИРІЯ: ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ VIII—XIV СТОЛІТЬ

Інтенсивні та різнобічні зв'язки Русі з Закавказзям, Малою Азією, Сирією поважно ніколи (навіть у період, здавалося б, безконкурентного панування європоцентризму) не ставилися під сумнів, але для дослідження цих відносин у давньоруський ("княжий") період історії України-Русі робилося досі мало. Будучи обізнаним з тим, що вже зроблено, подаю спробу ширшого охоплення проблеми на відрізку контактів між Сирією та Руссю. Спроба ця має слабкі місця, що вимагають дальшого поглибленого вивчення. Незалежно від цього публікація статті саме у проблемному плані потрібна. Можливо, вона наштовхне інших дослідників на нові шляхи аналізу цих багатовікових зв'язків. Намагаючись узагальнити сирійсько-руські контакти, в основному VIII—XIV ст., хочу кинути світло на вузлові питання, розгляд яких іде в такій послідовності:

сирійські етноконфесійні спільноти (своєрідний вступний параграф);

сирійці в Північному Причорномор'ї (разом з екскурсом про те, чи святий Костянтин зустрічався з сирійцями в Херсонесі);

сирійський прозелітизм на Русі;

сирійці на Русі;

сирійські традиції в культурі Русі;

сирійська торгівля в Таврії та на Русі;

руси та відомості про Русь у Сирії.

Якщо цей огляд проблематики, проведений за допомогою аналізу конкретного фактологічного матеріалу, справді доповнить дуже привабливу і дуже занедбану дослідниками історію багатогранних стосунків Русі-України зі Сходом новими думками і новими узагальненнями, то вважатиму своє завдання виконаним.

Сирійські етноконфесійні спільноти. З точки зору конфесійної диференціації сирійці від часів раннього середньовіччя не становили єдності, а поділялися на кілька окремих, часто взаємно законфліктованих спільнот. Потрібне хоча б поверхове ознайомлення з етноконфесійною структурою, щоб уявити собі, які саме сирійці потрапляли на Русь або підтримували з нею контакти.

Сирійська християнська церква у вигляді адміністративної одиниці зміцніла у середині III ст. Її центром була Антіохія (згодом виникло поняття Антіохійський патріархат). Вона користувалася великим автори-

тетом та значними впливами на Близькому Сході. У цьому відношенні вона досить успішно конкурувала з Константинополем та Олександрією. До видимої офіційної християнізації Константинополя та Східноримської (Візантійської) імперії (Нікейський собор 325 р.) вплив сирійської антіохійської церкви сягав також до Північного Причорномор'я. Він зменшився або був поступово зведений до нуля після поширення структури Константинопольського патріархату в другій половині IV ст. на північні території. Константинопольський патріархат підпорядкував собі розташовані там грецькі колонії (зокрема у Таврії), що політично входили до складу Візантійської імперії. Хоча чорноморський регіон вийшов зі сфери впливу Антіохії, авторитет сирійської церкви — однієї з перших християнських — та значення сирійської мови, другої святої після арамейської, зберігалися. Пізніше, зокрема після Великого розколу між Константинополем та Римом, антіохійська православна церква зберігала свої позиції в рамках ортодоксального християнства. У ролі богослужбової мови виступали поряд сирійська і грецька, а за вірними цієї церкви згодом установилася назва сирійців-мелькітів. Необхідно мати на увазі, що крім православних сирійців (мелькітів), підпорядкованих Антіохійському патріархатові, були сирійці, також православні, залежні від Константинопольського патріархату. Їх умовно можна назвати сирійцями-грекофілами.

Від об'єднаної — у світоглядному, але не в організаційному відношенні — християнської церкви в Сирії поступово, через догматичні різниці, відколювалися окремі течії, що починали формувати свої власні організаційні структури також на території Сирії (тому за всіма ними зберігалася збірна назва "сирійських церков").

Спершу відділилася несторіанська церква. Константинопольського патріарха Несторія усунули з престолу 431 р. (рішенням III Ефезького Вселенського собору) за єресь. Вона полягала у проповідуванні ідеї, що в Ісусі Христі співіснували дві природи — Божа і людська. Незважаючи на усунення Несторія, релігійна течія, згодом названа несторіанством, поширилася на Сході, зрештою, ще за життя Несторія на початку V ст. Поступово виникла окрема струнка церковна організація з центром, католікосатом, у Селевкії-Ктезифоні. Несторіанство пережило період велетенської експансії на Схід (Закавказзя, Іран, Центральна Азія, Китай), що почалася у кінці VIII ст.

Цей напрям християнства не витримав суперництва з буддизмом та ісламом. У кінці XIII — на початку XIV ст. почався занепад несторіанства, спершу поступовий, далі катастрофічний[1].

Наступний розкол — організаційне оформлення монофізитського Антіохійського патріархату 550 р., що охопив релігійну течію, очолювану спершу едеським єпископом Яковом Барадеєм, палким проповідником тези про єдину природу Ісуса Христа. Від його імені новопостала церква отримала назву яковітської. Яковітський Антіохійський патріархат намагався поширити свою діяльність переважно на західну частину Сирії та

[1] Див.: Spuler B. Die nestorianische Kirche // Handbuch der Orientalistik.— Leiden, Köln, 1961.— Abt. 1, Bd. 8, Abschnitt 2. — S. 120—169 (Bibliographie S. 167—169); Fiey J. M. Chrétiens syriaques sous les Mongols.— Louvain, 1975 (Corpus scriptorum Christianorum Orientalium.— Vol. 362.— Subsidia.— T. 44); ejusd. Chrétiens syriaques sous les Abbasides surtout à Bagdad (749—1258).— Louvain, 1980 (Corpus...— Vol. 420.— Subsidia.— T. 59); Communautes syriaques en Iran et Irak des origines à 1552.— London, 1979 (Collected Studies Series.— N 106).

Малої Азії (тому яковітську церкву називали також західносирійською). Відносини між несторіанцями і яковітами складалися по-різному; у XII—XIII ст. вони були взаємно толерантними[2]. Яковіти, як і вірмени-григоріанці, є монофізитами та антихалкедонітами (їх, а також несторіанців засудив IV Халкедонський Вселенський собор), тому за певних обставин вони могли розраховувати на взаємну підтримку та солідарність[3].

Візантійська православна церква до обох єресей завжди відносилася у кращому випадку неприязно, а переважно вороже.

Такий поділ сирійських християнських церков дав глибокі наслідки не лише в релігійній догматиці, церковній організації, але й, що не менш важливо, віддзеркалився у культурних традиціях трьох напрямів. Це відбилося хоча б на культовій архітектурі, літературі, мові, навіть на письмі трьох різних конфесій.

Важливе наукове значення має питання про те, як і наскільки поділ на згадані три (або й чотири, якщо враховувати православних сирійців-грекофілів) етноконфесійні спільноти відбився в етнонімії сирійців. Висновки щодо етнонімії зберігають значення при інтерпретації джерел, що стосуються Русі й суміжних країн,— тих джерел, у яких визначається (чи не визначається) конфесійна приналежність сирійців.

Понад століття точиться дискусія про те, кого в середньовічних джерелах, як західноєвропейських, так і східноєвропейських, розуміти під етнонімом "сирійці". Назва "Сирія" (Συρία, Surie, Syrie, деколи Soria) давня, але вона набула специфічного змісту в часах хрестових походів й існування франкських держав у східному Середземномор'ї (1097— 1291 рр.). Тоді Сирією почали звати в основному ту територію, яку захопили хрестоносці. Відповідно етнонім "сирійці" (однина Σύρος, Syrus) визначав християн-автохтонів, що проживали на цій території або емігрували з неї. Ряд авторів кінця XIX— першої половини XX ст. (Г. Пруц, Г. Гагенмейр, В. Гоцельт, наприклад) вважали, що етнонім "сирійці" (у західних джерелах Syri, Suri, Suriani; останній етнонім арабського походження — suryānī по-арабському "мова сирійських християн"), зокрема в папських буллах для місіонерів, охоплює усіх сирійців-християн, незалежно від їх конфесійного поділу, тобто поруч з православними-грекофілами, мелькітами також несторіанців, яковітів, маронітів та інші релігійні відгалуження. Така інтерпретація етноніма створювала великі труднощі при визначенні конфесії його носіїв.

---

[2] Див.: Honigmann E. Le couvent de Barsaūmā et le patriarcat jacobite d'Antioche et de Syrie.— Louvain, 1954; Spuler B. Die westsyrische (monophysitische / jakobitische) Kirche // Handbuch...— 1961.— Abt. 1, Bd. 8, Abschnitt 2.— S. 170—216 (Bibliographie S. 215—216); Kawerau P. Die jakobitische Kirche im Zeitalter der syrischen Renaissance. Idee und Wirklichkeit.— 2-e Aufl.— Berlin, 1966 (Berliner byzantinische Arbeiten.— Bd. 3).

[3] Наприклад, 1086 р. в Олександрії (Єгипет) вірменський католікос Грігор установив єдність поглядів вірмено-григоріанської, коптійської, сирійських, ефіопської та нубійської церков. Див.: Кобищанов Ю. М. Сосна и пальма // Африка: встречи цивилизаций.— М., 1970.— С. 279. 1178—1179 рр. ігумен вірменського монастиря у Санагіні Грігор Тутеорді писав до кілікійського католікоса Грігора IV Тла, що союзників проти експансії Візантії треба шукати серед франків (тобто римських католиків), сирійців (йдеться про західних сирійців, яковітів) та русів. Див.: Dachkévytch Ya. Les Arméniens à Kiev (jusqu'à 1240).— 2ème p. // Revue des études arméniennes, N.S.— Paris, 1975—1976.— T. 11.— P. 343—345.

Якщо звернутися до папських місійних булл XIII—XV ст., то в багатьох з них перелічуються одночасно сирійці, яковіти і несторіанці[4], в інших, однак, згадуються лише сирійці й яковіти (несторіанців немає)[5], або яковіти і несторіанці (немає сирійців)[6], або самі лише несторіанці чи самі яковіти. Визначити закономірності важко. Текст (диктант) булл залежав часом від конкретних обставин, іноді був повторенням давніше застосованого трафарету.

Відома дослідниця середньовіччя А.-Д. фон ден Брінкен зробила висновок, що етнонім "сирійці" в західних джерелах визначав лише православних сирійців-мелькітів, які говорили по-арабському, користуючись для культових потреб часто грецькою мовою. Їх нібито ніколи не змішували з несторіанцями та яковітами, що вживали "халдейську" (тобто сирійську) мову[7]. Правда, незважаючи на категоричність свого твердження, А.-Д. фон ден Брінкен змушена була визнати, що існували винятки із цього правила: францисканець Фіденцій з Падуї у "Liber recuperationis Terrae Sanctae" та мемуарист Ганс Шільтбергер, який згадуватиметься ще далі і який на початку XV ст. яковітів Кафи та яковітів узагалі називав суріанами.

Спостереження, зроблені на підставі джерельного матеріалу, який стосується Північного Причорномор'я (досить масові документальні дані з генуезьких колоній), не дають підстав твердити, що етнонім "сирійці" означав там лише православних сирійців-мелькітів. Під цим етнонімом розуміли всіх представників сирійського етносу незалежно від християнської конфесії. Також сирійців-мусульманів у багатьох випадках називали сирійцями, хоча переважно до них застосовували етнонім "сарацени".

Сирійці-мусульмани, незалежно від вжитих у джерелах відносно них етнонімів — "сирійці", "сарацени" (етнонім, довкола етнічного змісту якого на території України-Русі ведеться тривала дискусія*) чи "бісурмени",— залишаються поза межами даної статті. Вони повинні стати предметом окремого дослідження.

---

[4] Наприклад, булли Іннокентія IV 21/22 березня 1245 р. для францисканців (текст: Sbaralea J. H. Bullarium franciscanum Romanorum pontificum constitutiones, epistolas, ac diplomata continens...— Romae, 1759.— T. 1.— P. 360—361; Євгена IV 1437 р. для францисканського вікарія Якова де Прімадізі з Болоньї (текст: Hüntermann U. Bullarium franciscanum. Nova series.— Quarracchi, 1927.— P. 295—300).

[5] Наприклад, булла Олександра IV 1258 р. для францисканців (текст: Sbaralea J. H. Bullarium...— Romae, 1761.— T. 2.— P. 285).

[6] Для прикладу, булла Іннокентія IV 22 березня 1244 р. для домініканців (текст: Ripoll Th., Bremond A. Bullarium ordinis ff. praedicatorum...— Romae, 1729.— T. 1.— P. 136); булла Григорія XI 6 березня 1374 р. для домініканців, текст якої повторюється у грамоті галицького архиєпископа Якова Стрепи 15 жовтня 1406 р. монастиреві домініканців у Львові. Грамота 1406 р. див.: Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 151, оп. 1, спр. 37, арк. 1. Регест див.: Купчинський О. А., Ружицький Е. Й. Каталог пергаментних документів Центрального державного архіву УРСР у Львові 1233—1799.— К., 1979.— С. 44—45; текст : Ripoll Th., Bremond A. Bullarium...— 1730.— T. 2.— P. 280.

[7] Brincken A. D. von den. Die "Nationes Christianorum Orientalium" im Verständnis der lateinischen Historiographie von der Mitte des 12. bis in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts.— Köln, Wien, 1973.— S. 78—80.

* Під "сараценами" у Східній та Південно-Східній Європі розуміють взагалі не християн, а, наприклад, половців (зокрема західних), мусульманів у цілому, татарів, арабів з Леванту, поволзьких булгарів, деколи турків-сельджуків, османів, хоресмійців, а навіть, явно помилково, караїмів чи гостей-сурожан (з кримськими генуезцями-християнами включно) або циганів.

Сирійці в Північному Причорномор'ї. Якщо абстрагуватися від певних аналогій між похованнями ямної культури на берегах Інгульця (поховання під овальними кам'яними плитами з гребенем) та похованнями в Сирії такого ж типу, які (перші з них) попередньо датувалися II ст. після Р.Х.[8], то набагато конкретніше, правда, також на підставі археологічних (докладніше — архітектурно-археологічних) пам'яток, можна припускати присутність сирійців на Таврійському півострові з V—VI ст. або ще й раніше, тут уже виходячи з загальних відомостей про поширення християнства у Північному Причорномор'ї.

Християнство у регіоні — на Боспорі — почало ширитися у III ст., мабуть, у зв'язку з привезенням невільників-християн з Малої Азії після походів готів на ці землі. Цілком ясно, що серед них були в основному сповідники сирійської православної церкви (Антіохійської патріархії), бо Константинополь ще не розгорнув своєї церковної експансії на Схід і Північ (Нікейський собор відбувся, пригадаймо, 325 р.). Відсоток етнічних сирійців серед перших християн регіону мусив бути чималий. Найдавніші християнські громади на Боспорі виникли у IV ст. Початки християнського некрополя у Херсонесі датуються також цим часом. Грецька та еленізована місцева верхівка починає приймати християнство у IV—V ст. Так чи інакше, малоазійсько-сирійські елементи (ортодоксальні, православні, бо формальне відокремлення несторіанців відбулося лише 431 р., після Ефезького Вселенського собору) в цій першій хвилі християнізації були значні.

Посилена пропаганда і насадження християнства в Таврії почалися у кінці V ст. Лише тоді візантійська течія бере поступово остаточну перевагу. Чи на всій території півострова і чи без конкуренції сирійських неортодоксів (несторіанців від середини V ст. і яковітів від середини VI ст.) — питання залишається відкритим.

За визначенням археолога Ф. Шміта з початку 30-х рр. нашого століття (воно зберігається як актуальне досі), розкопана ним базиліка в Ескі-Кермені — міському, може навіть столичному центрі у Гірському Криму, довкола первісної назви якого (до зруйнування міста, мабуть, ханом Ногаєм 1299 р.) вже довго ведуться наукові дискусії,— була "збудована не за столичним константинопольським типом, а за взірцями, які умовно можемо поки що назвати сирійськими"[9]. Ф. Шміт, враховуючи план церкви, її конструкцію, орнаментику, датував базиліку періодом до початку VII ст., тобто до моменту, коли в Сирії було знищено місцеву архітектурну школу. Він вважав, що базиліку збудувала сирійська будівельна артіль. Сирійські елементи Ескі-Кермену — це не лише церква, але взагалі весь тип і спосіб побудови міста. Археолог писав (цитата з

---

[8] Про ці поховання див: Гошкевич В. И. Летопись музея за 1909, 1910 и 1911 гг.— Херсон, 1912.— С. 12 (Херсонский городской музей древностей.— Вып. 2); Добровольский А. Погребения под плитами близь Большой Сейдеминухи Снигиревского района Херсонского округа // Вісник Одеської комісії краєзнавства.— Одеса, 1925.— № 2—3.— С. 80; Кономопуло-Фабриціус І. Повідомлення з місць. Одещина, Херсон // Бюлетень Кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка.— К., 1925.— Ч. 1.— С. 34; Ратнер І. Д. Довідник з археології України. Херсонська область.— К., 1984.— С. 31.

[9] Шмит Ф. И. Эски-керменская базилика // Готский сборник.— М., Л., 1932.— С. 233 (Известия Гос. Академии истории материальной культуры.— Т. 12.— Вып. 1—8); сирійські аналогії викладено на с. 230—233, 240.

видання, яке практично не використовують): "Ескі-керменська базиліка не має нічого спільного з царгородською церковною архітектурою: кам'яні, покриті деревом базиліки з вівтарем з трьох частин характерні якраз і лише для центральної Сирії V—VII ст., багатогранна зовнішня обробка абсид дуже характерна для доіконоборських будівель Каппадокії. Техніка кладки стін (ззовні з облицюванням докладно обтесаним каменем, внутрі забутованих) найбільше поширена в Малій Азії [...] Ескі-керменську базиліку збудувала якась будівельна організація, не пов'язана з Константинополем, а з Сирією та Каппадокією. Якщо врахувати ці додаткові відомості, то можна вказати досить докладно на той взірець, згідно з яким збудовано Ескі-Кермен: Рум-кала в Коммагені, на березі Євфрату, де, так само як в Ескі-Кермені, побудовано міські мури на самому краєчку скелі як продовження провалля, де є така сама криниця на випадок облоги з такою самою ступінчатою галереєю, видовбаною в масиві скелі, що веде до внутрішнього водоймища, і де так само ціла скеля подірявлена печерними спорудами"[10]. Подібне ж про криниці: "Криниці ескі-керменського типу не є специфічними якраз для Криму; ми зустрічаємо їх в передньоазійському Сході. Не ганяючись за вичерпно повним переліком, вкажемо лише на криницю в Рум-кала на Євфраті, де геологічні умови, мабуть, подібні до ескі-керменських, і на ряд подібних споруд в кількох місцях східної Малої Азії — в Амасії, в Кале-кей, в Тур-кале"[11]. В. Равдонікас датував виникнення Ескі-Кермену V—VI ст., між іншим, на підставі "базиліки сирійського типу"[12]. Сирійську гіпотезу підтримали інші дослідники[13].

Іншу церкву сирійсько-месопотамського типу, викувану у скелі, було обстежено у Тепе-Кермені. "Композиція храму, його орієнтація і розташування вівтаря мають аналогії серед сирійсько-месопотамських храмів так званого латітудинального типу, що датуються досить раннім часом — IV—VI ст."[14]

Малоазійсько-сирійські аналогії впадають у вічі при вивченні печерної архітектури Криму (не лише Ескі-Кермену та Тепе-Кермену, але й Інкерману), пов'язаної, імовірно, з періодом ще до іконоборних рухів у Малій Азії та Візантії (отже, до 20-х рр. VIII ст.). "Велике значення в Таврицi зберігали давні традиції малоазійських печерних монастирів,

---

[10] Шмит Ф. И. Отчет Эски-Керменской экспедиции // Сообщения Гос. Академии истории материальной культуры.— Л., 1931.— № 7.— С. 28.

[11] Репников Н. И., Шмит Ф. И. О технике водоснабжения средневековых городов Крыма // Там же.— 1932.— № 9—10.— С. 48.

[12] Равдоникас В. И. Пещерные города Крыма и готская проблема в связи со стадиальным развитием Северного Причерноморья // Готский сборник...— С. 35, 94.

[13] Див.: Зиневич Г. П. Антропологические материалы средневековых могильников Юго-Западного Крыма.— К., 1973.— С. 135; Наследова Р. А. XI Всесоюзная сессия по проблемам византиноведения и средневековой истории Крыма // Византийский временник.— М., 1986.— Т. 46.— С. 11 (наводить виступ О. Мещерської, що дає дуже розпливчате датування будівництва базиліки: кінець IV — початок VII ст.).

[14] Талис Д. Л. О классификации и датировке некоторых средневековых городищ Крыма // Экспедиции Гос. исторического музея. Доклады на сессии Ученого совета ГИМ 5—7 февраля 1969 г.— М., 1969.— С. 135. Також: Пиоро И. С. Крымская Готия. Очерки этнической истории населения Крыма в позднеримский период и раннее средневековье.— К., 1990.— С. 77 (тут і бібліографія питання).

добре відомих у внутрішніх областях Малої Азії — в Каппадокії, де були подібні природні умови. Ця традиція, носієм якої було чернецтво, що емігрувало до Таврики, знайшла тут прихильний грунт. Деякі печерні храми Каппадокії справді близькі до інкерманської базиліки"[15]. І далі: "Поперечна орієнтація внутрішнього простору, яка є особливістю печерної церкви Тепе-Кермену, а також церкви в Інкермані, дуже характерна якраз для архітектури візантійського Сходу, на протилежність столично-візантійській, що явно говорить про архітектурний напрям, який панував у монастирському будівництві Таврики"[16].

Сирійські елементи в культовому житті Південно-Західної Таврії відбилися не лише в церковній архітектурі, але й сягали набагато глибше.

За висновками М. Рєпникова, який копав ескі-керменський могильник 1928—1929 рр., для VIII—XIII ст. встановлено наявність звичаю двохфазових поховань. "Він полягав у тому, що померлих ховали на певний час в окремих гробницях, де вони перебували до повного розтління трупа. Після цього виймали самі лише кості й розміщували їх в спеціальних усипальницях"[17]. Такий звичай був поширений також у Херсонесі й у цілій гірській частині півострова. "В Ескі-Кермені знайшли як тимчасові могили у вигляді врубних гробниць, накритих плитами, так і усипальниці у вигляді спеціальних приміщень при храмах, де кості складали без будь-якого порядку". Остаточний висновок археолога — "дослідження генези цього обряду швидше чи пізніше приведе до сирійсько-малоазійського джерела"[18] — підтримав дехто з пізніших дослідників[19], але конкретне співставлення з сирійсько-малоазійськими похованнями досі, наскільки відомо, проведене не було.

Проблема залишається відкритою. Справа в тому, що останніми роками археологія Криму опинилася майже цілком у полоні фактографічного накопичення даних, відмовляючись, з одного боку, від порівняльного аналізу з синхронним сирійським матеріалом (потрібним, незалежно від позитивного чи негативного висновку, як результат такого порівняння), а з іншого — від етнічної інтерпретації археологічних пам'яток хоча б з Ескі-Кермену. Якщо гіпотези про сирійсько-месопотамські витоки як церковної і цивільної архітектури, так і поховального обряду в Херсонесі та в інших містах гірської Таврії підтвердяться, можна буде говорити про зафіксований археологічно досить масовий наплив сирійського населення поки що невідомої конфесії на півострів. Можливо, це були групи сирійських єретиків, змушених під тиском візантійців залишити свою батьківщину. Такий "сирійський період" на частині території півострова тривав би досить довго: від перелому V—VII до XIII ст.

Письмові джерела, досить скупі для історії півострова того далекого часу, рідко згадують сирійців. Візантійський імператор Юстиніан II, тіка-

---

[15] Якобсон А. А. Средневековый Крым. Очерки истории и истории материальной культуры.— М., Л., 1964.— С. 51.

[16] Там же.— С. 52.

[17] Репников Н. И. Раскопки эски-керменского могильника в 1928 і 1929 гг. // Готский сборник...— С. 180.

[18] Там же.

[19] Зиневич Г. П. Антропологические материалы...— С. 135.

ючи 704—705 рр. із заслання у Таврії, щоб повернутися на візантійський престіл, серед помічників, яких забрав з Херсонесу, мав двох сирійців. На їхню етнічну приналежність вказують імена — Барісбакурій (варіанти Барасбаірій, Басбакурій, можливе прочитання з дальшими варіантами, при яких "бета" читається як "в" — Варісвакурій і т.д.) та його брат Салібан (варіант Салбан; можливе прочитання Саліван, Салван)[20]. Про збереження сирійської колонії у Херсонесі IX ст. може свідчити знахідка там святим Костянтином 861 р. "сурських" Євангелія і Псалтиря. (Про цю дискусійну проблему див. далі окремий екскурс).

Торговельно-ремісничі факторії сирійців розквітають у великих містах півострова найімовірніше в XI—XIII ст., про що говорить інтенсифікація сирійського імпорту (насамперед виробів із скла) на Русь.

У Сугдеї така факторія виникає у XI—XIII ст. (за археологічними даними)[21]. Можна, мабуть, твердити також про колонію сирійців у Солхаті. З XIV ст. походить християнський нагробок з вапняка, перевезений з Солхату (теперішнього Старого Криму) до петербурзького Ермітажу. Нагробок без дати, з написом арабською мовою та християнською символікою*.

У Кафі сирійська колонія існувала, мабуть, ще до моменту перетворення давнього поселення в генуезьке місто. В кожному випадку, вже перша хронікерська згадка про італійську Кафу 1289 р. відбиває її дуже інтенсивні зв'язки з Сирією (про це далі), а в найдавніших збережених нотаріальних записках з Кафи 1289—1290 рр. є чимало згадок про сирійців, Сирію, окремі сирійські міста[22]. Цілком конкретну вказівку на сирійську конфесійну громаду — громаду яковітів на початку XV ст.— дав німецький мемуарист Ганс Шільтбергер. Подорожні нотатки, докладніше спогади Г. Шільтбергера, що був полоненим, стосуються 1394—1427 рр. Пишучи про Кафу, де він перебував на початку XV ст., Г. Шільтбергер відзначив, що "в місті є християни чотирьох видів: римської, та грецької, та вірменської, та сирійської (Surian) віри". Далі він підкреслив, що у Кафі є три єпископи — римський, грецький і вірменський; можна у зв'язку з цим робити висновок, що сирійці-яковіти (бо саме яковітів Г. Шільтбергер називав сирійцями) мали в Кафі лише

---

[20] Theophanis Chronographia/Recens. C. de Boor.— Lipsiae, 1883.— Vol. 1.— P. 373; Nicephori archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula historica/Ed. C. de Boor.— Lipsiae, 1880.— P. 41. Перевидання фрагментів оригіналу і рос. переклад: Чичуров И. С. Византийские исторические сочинения: "Хронография" Феофана, "Бревиарий" Никифора. Тексты, перевод, комментарий.— М., 1980.— С. 39, 63 (Феофан Сповідник, близько 760—818); 155, 163—164 (патріарх Никифор, близько 758—829). Див. також: Наследова Р. А. XI Всесоюзная сессия...— С. 11 (про доповідь О. Мещерської "Сирійці в Криму", у якій вона атрибувала помічників Юстиніана II як сирійців).

[21] Баранов И. А. Сугдея в VII—XIII вв.: К проблеме формирования средневекового города // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии (Киев, сентябрь 1985).— М., 1985.— С. 54.

* Нагробок оглядав я в Ермітажі 7 червня 1986 р. (експозиційний зал № 61).

[22] Brătianu G. I. Actes des notaires génois de Pera et de Caffa de la fin du treizième siècle (1281—1290).— Bucarest, 1927 (Académie Roumaine. Études et recherches.— Vol. 2); Balard M. Gênes et l'Outre Mer.— T. 1. Les actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto 1289—1290.— Paris, La Haye, 1973 (Documents et recherches sur l'économie des pays byzantins, islamiques et slaves et leurs relations commerciales au Moyen Âge.— Vol. 12). Акти свідчать, що вже 1288 р. у Кафі мешкали сирійці (Balard M. Gênes...— N 190).

звичайну рядову парафію і там не було вищого представника яковітської церковної ієрархії. Пізніше він пояснив: "Між сирійською (Surion) вірою і грецькою є лише одна відмінність і тому кажуть вони (греки.— *Я. Д.*), що сирійська (Surion)* мова є також їхньою вірою**. Але сирійці (Surion) є яковіти і дотримуються віри святого Якова". Г. Шільтбергер подає чутку, що кожний яковітський священик (в іншому варіанті — кожний яковіт) повинен власноручно виготовити оплаток, який має перетворитися в тіло Боже. Для цього яковітський священик (варіант — яковіт) бере волосок зі своєї бороди і кладе в оплаток, перетворюючи його в тіло Боже. Г. Шільтбергер ще пише, що цим самим сирійське віросповідання відрізняється від грецького, і служба Божа ведеться сирійською, а не грецькою мовою[23]. Якщо ці відомості з вплетеною в них антияковітською легендою (у ній явний натяк на засновника релігійної течії Якова Барадея, ім'я якого проінтерпретовано в дусі народної етимології, бо нім. Part/Bart/Bard, лат. barda — це "борода"; відтіля й волосок з бороди або з іншого місця тіла — згідно з тогочасною середньонімецькою мовою[24]) мемуарист здобув у Кафі, що цілком можливо, то це говорить про існування певного скерованого проти яковітів стереотипу в Криму. Зрештою, з інших джерел добре відомо про напружені, а навіть криваві міжнаціональні й міжконфесійні відносини в Кафі, де нетолерантні римо-католики-італійці намагалися зберегти свою домінацію, звинувачуючи, наприклад, вірменів у антигенуезькій діяльності.

Як уже відзначалося вище, сирійці, яковіти і несторіанці згадуються у папській буллі 1437 р. для вікарія францисканців Якова де Прімадізі, посланого до Кафи і до Пери, але ледве чи ці три етноніми можна розглядати як доказ існування у цей час саме трьох окремих релігійних громад сирійського походження у Кафі.

Може, є деякі підстави вважати, що яковітська громада існувала в Кафі наприкінці XIII ст. В актах за 1290 р. згадується перекладач Яковин (яковіт?) Тодар (Jacobinus Todar), мабуть, ідентичний з Тодаром Сирійцем (Todar Syrianus), що мав власний будинок у Кафі[25]. У цих же актах під 1289 р. згадується Яковин Фабета з Леванту[26]. Але чи справді яковини — це яковіти, а не антропоніми, (похідні від імені Яків /Якоб, Джакоб)?

Остаточно не вирішеним залишається походження назви місцевості Гурзувіт (це грецька назва VI ст.; генуезька XIV ст.— Горзаній; теперішній Гурзуф), що перекликається з назвою сирійського (палестинського) міста Гарсуф /Арсуф/ Арзуф.

---

* Є варіанти Zurian, Schurian.

** Це місце в тексті не дуже ясне.

[23] Schiltberger H. Reisebuch nach der Nürnberger Handschrift/Heraugeg. von V. Langmantel.— Tübingen, 1885.— S. 63, 97, 140 (Bibliothek des Literarischen Vereins Stuttgart.— Bd. 172). Рос. переклад: Брун Ф. Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год // Записки Имп. Новороссийского университета.— Одесса, 1867.— С. 57, 102 (переклад за іншим варіантом тексту з гейдельберзького рукопису, дещо відмінним від нюрнберзького, виданого 1885 р.; у виданні 1885 р., однак, наведено різночитання). Фальсифікований переклад: Шильтбергер И. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год / Пер. Ф. Бруна. Изд., ред. и примеч. З. М. Буниятова.— Баку, 1984.

[24] Lexer M. Mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch.— 34 Aufl. (mit neubearb. und erweit. Nachträgen).— Leipzig, 1974.— S. 10 (Bart=Bart, Schamhaar).

[25] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 737, 595.

[26] Ibid.— N 45.

Письмові джерела генуезької Кафи кінця XIII—XV ст. свідчать про стійкий прошарок сирійського населення. Правда, юридичні документи генуезьких нотаріїв вимагають вдумливого і скрупульозного аналізу для того, щоб диференціювати (у ряді випадків це, здається, неможливо) місцевих сирійців, що мешкали тут постійно, може й від поколінь, від сирійських купців, які прибували туди на певний час у своїх торговельних справах. Усупереч твердженню А.-Д. фон ден Брінкен, наведеному вище, генуезькі документи не розрізняли сирійців за конфесіями. Сирійцями вважали також взагалі прибулих з Сирії її мешканців не сирійського походження, а таких самих генуезців або інших італійців, що осіли в Леванті, у різних середземноморських містах або у містах в середині Сирії (їх досить часто згадують в актах). Немає гарантій, що сирійців не згадують в актах також без позначення етносу, топоніму,— для ідентифікації таких осіб треба проводити складні просопографічні дослідження. Не дуже ясно поки що, яку саме мову треба розуміти як "сирійську", коли про неї згадують у записах (чи це арабська в сирійському варіанті, чи, може, арамейська в котромусь з живих тоді діалектів). Усі ці моменти вимагають опрацювання певної наукової методики, тим більше що кількість розшуканих і опублікованих текстів актових записів з італійських колоній Північного Причорномор'я різко зросла особливо протягом останніх двох-трьох десятиріч[27] і, мабуть, зростатиме далі.

Для прикладу проаналізую відомості про деяких сирійців у Кафі 1289—1290 рр. за актами Ламберто ді Самбучето[28]. В актах, запроваджених у Кафі за генуезьким зразком принаймні 1288 р., записували лише більші торговельні й фінансові справи: великі позики, винайм кораблів, оптову торгівлю різноманітними товарами, продаж нерухомого майна тощо. Зрозуміло, що до книги нотаріальних записів потрапляли як сторони у першу чергу представники кафської верхівки, та й це лише у випадках, коли треба було реєструвати контракт, вимагати повернення боргу і т. п. З книги 1289—1290 рр. я вибрав дві категорії осіб: першу — з етнонімом "сирієць" (Sorianus, Syrianus, Sirianus), доданим до імені; другу — з географічним визначенням "з Сирії" (de Syria) та "з Леванту" (de Levante). Якщо для першої категорії осіб їх сирійська національність не підлягає сумніву (що часто підтверджується ще й сирійськими іменами), то у другій категорії сирійська національність не завжди певна. Це могли бути також італійці або представники іншого етносу, що цілком переселилися з Сирії чи Леванту до Кафи.

Про сирійців першої категорії можна сказати наступне. У Кафі був прошарок великих купців, місцевих міщан, які користувалися повними правами громадян міста і мали певний вплив на стосунки в місті. Серед них було кілька сирійців.

Джеремікаль Сирієць (варіанти імені: Jellimichal, Zilimichal, Jeremichal, Jerechal), син різника Jervaxilli Nasaraddini, мешканець Кафи, був

---

[27] Див. перелік архівних джерел, а також велику, хоча й не цілком повну, бібліографію: Balard M. La Romanie génoise (XIIe — début du XVe siècle).— Genova, Rome, 1978.— T. 1.— P. 912—949 (Atti della Società ligure di storia patria, N.S.— Vol. 18(92), fasc. 1; Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome.— Fasc. 235).

[28] З не дуже зрозумілих причин є лише одна згадка про сирійця у дослідженні: Musso G. G. Gli Orientali nei notai genovesi di Caffa // Richerche di archivio e studi storici in onore di Giorgio Costamagna.— Roma, 1974.— P. 110 (Archivi e cultura.— T. 7).

великим купцем, що міг ручатися за інших купців, купував товар оптом, торгував нерухомим майном, кіньми. Мав два будинки, які продав. Вони прилягали до Перехрестя Кушнірів (Carubius pelliparius)[29]. Ассан Сирієць (Assanus, можливо, Гассан, але ім'я тут не свідчить про мусульманство, бо його нотарій релігію відзначав інакше), син Machaletus'a, був міщанином з Кафи, торгував оптом воловою шкірою, мешкав у будинку з фонтаном, який і звали fondicum Assani Siriani і біля якого списували також нотаріальні акти[30]. Тодар Сирієць (Todar, Thodor) мав будинок недалеко від Громадської дороги (Via publica), отже, належав до респектабельного прошарку[31]. Коста Сирієць (Costa) їздив у купецьких справах до Константинополя[32]. Георгій Сирієць (Georgius) також був власником будинку[33]. Власний будинок, мабуть у вигляді дворика (бо розташованого не при конкретній вулиці, а недалеко від інших будинків), мав Йоан Сирієць (Johanes)[34]. Мікаель Сирієць (Michael), згаданий як свідок при складанні одного акта, мабуть, тотожний з перекладачем Мікаелем з Сирії, який також часто виступав у ролі свідка[35]. Джаніно Сирієць (Janinus) згадується як свідок[36].

З другої категорії сирійців треба згадати ще іншого Мікаеля з Сирії, купця, що торгував сукном. Його власністю була частина будинку на Via publica[37] (розташованого недалеко від уже згаданого будинку Тодара Сирійця). Йоан з Сирії був пекарем; він торгував мукою у великій кількості (мав продати 62 1/2 четверики муки) та мешкав у власному будинку[38]. Сімон (Symon) з Леванту був кушнірем[39], а Джакобін Фабета (Jacobinus Fabeta), що згадувався вище, був купцем[40].

Певне, що до книги запису актів 1289—1290 рр., яка велася у Кафі, потрапила лише невелика частина представників сирійської громади. Якщо можна допускати якусь проекцію, виходячи з 18 записів про сирійців, що стосуються восьми осіб, з яких усі, мабуть, були головами родин, мали власні будинки, то можна вважати, що кількість сирійців у Кафі в кінці XIII ст. становила кільканадцять осіб (не менше сорока, якщо вважати, що вісім сирійців — це голови родин, та застосовувати мінімальний демографічний коефіцієнт). Ще можна думати, що нотарій у своїх актах ледве чи згадав хоча б кожного п'ятого з голів сирійських родин. У такому випадку виходить, що в Кафі тоді проживало не менше 200 сирійців. Кількість можна збільшити, якщо вважати, що особи з додатком до імені "з Сирії", "з Леванту" — це також сирійці. При цьому треба враховувати, що докладний лінгвістичний аналіз антропонімії актів

---

[29] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 95, 252, 510, 518, 535, 741; Brătianu G. I. Actes...— N 189, 252, 315, 319, 420.

[30] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 190, 571, 795, 882; Brătianu G. I. Actes...— N 225, 455.

[31] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 252, 595; Brătianu G. I. Actes...— N 252.

[32] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 252; Brătianu G. I. Astes...— N 252.

[33] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 741.

[34] Ibid.— N 602.

[35] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 223, 410, 595, 876, 877; Brătianu G. I. Actes...— N 238.

[36] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 310, 340; Brătianu G. I. Actes...— N 353.

[37] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 389, 595, 875.

[38] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 335, 364, 710; Brătianu G. I. Actes...— N. 204.

[39] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 31; Brătianu G. I. Actes...— N 194.

[40] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 45; Brătianu G. I. Actes...— N 204.

може довести наявність дальших сирійців без тих етнічних чи географічних визначень, які враховано вище.

Нотаріальні записи практично не дають вказівки на конфесію сирійців (крім наведеного раніше припущення, що слово чи ім'я "яковин" означає яковіта). Про їхню розмовну мову посередньо свідчить 11 згадок про перекладачів, присутніх при складанні актів. Цілком явно сирійці не володіли італійською (Кафа лише недавно, може, кілька років перед тим, стала генуезькою). Перекладач генуезької громади Кафи (таке було його офіційне звання) Пєтро де Міллано[41] знав, як випливає з багатьох актів (не лише пов'язаних з сирійцями), грецьку, татарську і арабську мови. Гвірард Блянкард[42], Мікаель Сирієць[43], Стефан[44] у ролі перекладачів виступали епізодично. Генуезець Боніфацій Покаміль, який дуже часто (майже 70 разів) був свідком при складанні актів, лише один раз згадується як перекладач[45]. Ледве чи розмовною мовою сирійців була татарська чи грецька; арамейська (якщо йдеться про несторіанців та яковітів) була лише богослужбовою. Не підлягає, здається, сумніву, що для сирійців Кафи розмовною була арабська мова, якою вони, зрештою, у цей час розмовляли на цілому Близькому Сході. Люди "з Сирії" трапляються також у пізніших актах з Кафи, наприклад, за 1343—1344 рр.— Джованні, Якопо[46], але в цих випадках важко визначити, чи йдеться про сирійців — мешканців Кафи, чи, що правдоподібніше, про негоціантів, які прибули до Кафи у своїх купецьких справах. 1473 р. в актах згадується сирієць (Suriano) Ібрагім з Кафи, одружений з гречанкою[47].

Пошуки за сирійцями в інших опублікованих і доступних мені італійських (генуезьких, венеціанських) актах з Північного Причорномор'я результатів не дали[48]. Але такі пошуки треба, очевидно, продовжити. Незалежно від цього ясно, що центром "сирійського життя" у Північному Причорномор'ї від 80-х рр. XIII ст. аж до упадку генуезької Кафи 1475 р. було саме це місто. Верхівку колонії становило багате купецтво.

---

[41] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 389, 535, 595, 685, 875; Brătianu G. I. Actes...— N 189, 225, 252.

[42] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 95, 190, 252; Brătianu G. I. Actes...— N 189, 225, 252.

[43] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 410.

[44] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 518; Brătianu G. I. Actes...— N 319.

[45] Balard M. Gênes...— T. 1.— N 685.

[46] Balbi G. Atti rogati a Caffa da Nicolò Beltrame (1343—44) // Balbi G., Raiteri S. Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Caffa e a Licostomo (sec. XIV).— Genova, 1973.— P. 23—27, 168.

[47] Musso G. G. Gli Orientali...— P. 110.

[48] Airaldi G. Studi e documenti su Genova e l'Oltremare.— Genova, 1974 (Collanea storica di fonti e studi.— N 19); de' Colli S. Moretto Bon, notario in Venezia, Trebisonda e Tana (1403—1408). — Venezia, 1963 (Fonti per la storia di Venezia. — Ser. 3. Archivi notarili); Iliescu O. Notes sur l'apport roumain au ravitaillement de Byzance d'après une source inédite du XIVe siècle // Nouvelles études d'histoire. — Bucarest, 1935.— T. 5. — P. 105—116; Morozzo della Rocca R. Lettere di mercanti a Pignol Zucchello (1336—1350). — Venezia, 1957 (Fonti per la storia di Venezia. — Ser. 4. Archivi privati); Musso G. G. Navigazione e commercio genovese con il Levante nei documenti dell' Archivio di stato di Genova (secc. XIV—XV) con appendice documentaria a cura di M. S. Jacopino. — Roma, 1975 (Ministero per i beni culturali e ambientali pubblicazioni degli Archivi di stato. — 84); Pistarino G. Notai genovesi in Oltremare. Atti rogati a Chilia da Antonio di Ponzò (1360—1361). — Genova, 1971.

Про те, що сирійський вплив тоді ще був помітний також у гірській частині Криму (спадщина Ескі-Кермену?), свідчить звіт турецького полководця Емінек-бея 1476 р., який, пишучи султанові про підкорення південного Криму, назвав останнього князя Мангупу Олексієм Сирійцем.

Чи зустрічався святий Костянтин з сирійцями в Херсонесі? У відомому "Житії" Костянтина Філософа, у розділі VII, докладно описується, як він у Херсонесі (де перебував 861 р.) вдосконалював своє знання мов: він навчився там "жидівської" мови та читав книги цією мовою (йшлося про старогебрайську), потім читав самарянські книги (отже, на самарянському діалекті арамейської), врешті "обрѣт' же тоу evaggeлїе и ѱалтирь, росъскъі письмень писано, и чловѣка ѡбрѣть глаголюща тою бесѣдою и бесѣдовавъ съ нимь и силоу рѣчи приѥмь, своѥми бесѣдѣ прикладаѥ, различіи письмень, глааснаа и съгласнаа и къ богу молитвоу дръже и въскорѣ начеть чисти и сказати и мнѡзи сеѥмоу дивлаасе бога хвалеще"[49]. Фраза про "росъскы письмень" (в різночитаннях: "роусьскыми письмены", "роуским' писмены", "роуш'кымь писменемь" і т.п.) породила велетенську літературу, бо більшість дослідників стояла на точці зору, що про русів у розумінні східних слов'ян у середині IX ст. не могло бути й мови. З різних давніших гіпотез можна згадати готську, скандинавську. Якби це була східнослов'янська мова, то святому Костянтинові, що знав тогочасну македонську, не було б потреби аж так наполегливо її вивчати. Цілком неясним залишилося питання, хто ж і з якою метою у докостянтинівський період переклав Євангеліє і Псалтир на руську (в розумінні східнослов'янської) мову. Патріотично настроєні російські та українські вчені, а також прихильники гіпотези про Озівську Русь настоювали, що справді йдеться про християнізацію Русі перед Володимиром Великим (забуваючи, очевидно, про те, що Русі як такої у середині IX ст. ще не було), для потреб якої було виготовлено переклади.

Після 1935 р. дискусія довкола питання, які саме книжки отримав у Херсонесі святий Костянтин і яку мову там вивчав, пішла новим шляхом. А. Вайян висунув гіпотезу, що переписувач "Житія" допустив метатезу. Замість "соурьскы", як було в протографі, він написав "русьскы" ("росъскы"). Для підтвердження своєї тези А. Вайян пригадав, що у розділі XVI "Житія" (там дається перелік народів, які мають переклади святих книг) спостерігається заміна первісного "соури" на "роуси"[50]. А. Вайян знайшов дуже сильну підтримку авторитетних дослідників — як мовознавців, так і істориків[51]. Збільшилася кількість прикладів аналогічних

[49] Цитую за виданням: Constantinus et Methodius Thessalonienses. Fontes/Rec. et illustr. F. Grivec et F. Tomšič. — Zagreb, 1960. — P. 109 (Radovi Staroslavenskog instituta. — Kn. 4).

[50] Vaillant A. Les "lettres russes" de la Vie de Constantin // Revue des études slaves. — Paris, 1935. — T. 15, fasc. 1—2. — P. 75—77.

[51] Gregoire H. Constantin-Cyrille et son Psautier en lettres syriaques et non russes // Byzantion. — Bruxelles, 1935. — T. 10. — P. 776; Jakobson R. Saint Constantin et la langue syriaque // Jakobson R. Selected Writings. — Vol. 6. — Berlin, New York, Amsterdam, 1985. — P. 153—158 (перша публікація 1944 р.); Gerhardt D. Goten, Slawen oder Syrer im alten Cherson? Ein Nachtrag. // Beiträge zur Namenforschung. — Heidelberg, 1953. — Bd. 4. — S. 76—88; Paszkiewicz H. The Origin of Russia. — London, 1953. — P. 428—429;

метатез[52], відомих, зрештою, ще з наукової літератури XIX ст., які, однак, ніхто тоді не застосовував до "Житія" святого Костянтина (давньоруські писарі досить часто незвичні для них етнонімічні прикметники "соурськи", "роумьски", "проуски" переписували як "роусьски" чи подібні варіанти з коренем "рус").

Аргументи прихильників сирійської гіпотези дуже зміцніли, коли А. Вайян встановив, що так звані Македонські листки — це передмова святого Костянтина до слов'янського перекладу Євангелій, у якій він говорить, між іншим, про використання ним "єретичних" перекладів Євангелія, зокрема сирійського перекладу несторіанців[53]. Було знайдено докази, що святий Костянтин справді використовував сирійський переклад[54]. Певні дані вказували на те, що це був несторіанський "Діатессарон" (сирійський переклад гармонізованого Євангелія) Татіана. Згадали, що в проложному "Житії" святого Костянтина говориться про знання ним чотирьох мов: грецької, латинської, сирійської ("сурьскы"; під сирійською тут треба розуміти арамейську) і гебрайської, що серед 32 списків "Житія" є дев'ять, в яких у розділі VII є форма "соурьскыми" чи інша, що її нагадує[55].

У російській та українській літературі сирійську гіпотезу довго ігнорували більше з патріотичних, ніж з наукових міркувань. Шкода, що українська наука дуже довго не наважувалася підійти до цього питання реалістично, підмінюючи науковий аналіз матеріалу публіцистично-декларативними заявами, складеними часто у грубій ненауковій формі[56].

Jakobson R. Minor Native Sources for the Early History of Slavic Church. — 111, 3. The Philosopher's Interest in Syriac // Jakobson R. Selected Writings. — Vol. 6. — P. 185—186 (перша публікація 1954 р.); Горалек К. Св. Кирилл и семитские языки // For Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Sixtieth Birthday 11 October 1956. — The Hague, 1956. — P. 230—234; Grivec F. Konstantin und Method. Lehrer der Slaven. — Wiesbaden, 1960. — S. 48—49; Zagiba F. Das Geistesleben der Slawen im frühen Mittelalter. Die Anfänge des slawischen Schrifttums auf dem Gebiete des östlichen Mitteleuropa von 8. bis 10. Jahrhundert. — Wien, Köln, Graz, 1971. — S. 18—19 (Annales Instituti Slavici. — Bd. 7).

[52] Lunt H. C. Again the русьскими письмени // Cercetări de lingvistică. — Bucuresti, 1958. — An. 3, supliment: Mélanges linguistiques offerts à E. Petrovici par ses amis... — P. 323—326; Mareš F. V. "Ruská pismena", o nichž je zmínka v VII. kapitole Života Konstantinova... // Славянская филология. Материалы за V Международен конгрес на славитите. — София, 1963. — Т. 2. — С. 68—69; Stipčević B. Marčanska varijanta "Skazanja o slovesech" črnorisca Hrabra // Slovo. — Zagreb, 1964. — T. 14. — S. 53—56.

[53] Vaillant A. La préface de l'évangéliaire vieux-slave // Revue des études slaves. — Paris, 1948. — T. 24, fasc. 1—4. — P. 5—20.

[54] Grivec F. Dikcija Assemanijevega glagolskega evangelistarja // Slovo. — Zagreb, 1953. — T. 3. — S. 31—32.

[55] Auty R. The Gospel and Psalter of Cherson: Syriac or Russian? // To Honor Roman Jakobson. Essays on the Occasion of his Seventieth Birthday 11 October 1966. — The Hague, Paris, 1967. — Vol. 1. — P. 115.

[56] Див., наприклад: Жовтобрюх М. А., Русанівський В. М., Скляренко В. Г. Історія української мови. Фонетика. — К., 1979. — С. 202; Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X—XIII ст. — К., 1983. — С. 33; Русанівський В. М., Німчук В. В. Співвідношення давньоруської і старослов'янської мов у Київській Русі (XI—XIII ст.) // Слов'янське мовознавство. Доповіді (IX Міжнародний з'їзд славістів). — К., 1983. — С. 185; Охріменко П. П. Як виникла писемність на Русі? // Наука і суспільство. — К., 1984. — № 11. — С. 39—40; Мельничук О. С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності // Мовознавство. — К., 1985. — № 2. — С. 18; Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. — К., 1988. — С. 68—69 (цитую:

Прихильники сирійської гіпотези серед східнослов'янських дослідників з'явилися пізно[57].

Дехто з тих дослідників, що не погоджувалися з сирійською або будь-якою іншою етнічною гіпотезою, вважав відповідне місце "Житія" (розділ VII) позбавленим реального змісту — літературним пасажем автора "Житія", який підкорився вимогам гагіографічного жанру[58], або пізнішою інтерполяцією[59]. Цілком об'єктивно треба відзначити, що всі намагання ототожнювати житійних русів у Херсонесі з східними слов'янами відверто були скеровані проти авторитету Кирила-Костянтина філософа як творця слов'янської писемності й першого перекладача Святого Письма на слов'янську (пізніше церковно-слов'янську) мову.

Завершуючи екскурс про святого Костянтина в Херсонесі, необхідно підкреслити, що справді існувала дуже велика ймовірність деформації відповідного місця у розділі VII "Житія". Дуже багато аргументів схиляють до того, щоб на питання чи святий Костянтин зустрічався з сирійцями, читав їхні переклади Євангелія і Псалтиря, вивчив сирійську (арамейську) мову, відповісти позитивно. Сирійці цілком певно проживали в Херсонесі 704—705 рр.: не помітно було катаклізмів, які мали б припинити життя їхньої колонії за період до середини IX ст. Святий Костянтин знав сирійську (арамейську) мову хоча б поверхово ще з часів своєї "сараценської" місії, тобто подорожі до Самарри біля Багдада, яка відбулася між 851—858 рр.[60] Тому остаточно і досконально опанувати арамейську в Херсонесі не було йому особливо важко. Про знання ним сирійської свідчить проложне "Житіє", про це каже він сам у передмові до свого перекладу Євангелія (у так званих Македонських листках), це підтверджують семантичні сиризми у самому перекладі. З семітських мов він знав ще старогебрайську та самарянську, тобто мав необхідні лінгвістичні знання. Зрештою, загальні уявлення про сирійців у Північ-

---

"Висловлювалися й зовсім фантастичні припущення про сирійське або самаритянське походження тих перекладів. Сирійська гіпотеза, як не дивно, знову фігурує в творах деяких авторів попри її абсолютну бездоказовість. Її прибічники пропонують кон'єктуру — "соурьские" замість "роуськие", але ніяких доказів на її користь не наводять. Неспроможність усіх цих нігілістичних гіпотез навряд чи може викликати сумнів" і т. д.).

[57] Иванова Т. А. Еще раз о "русских письменах": К 1100-летию со дня смерти Константина-Кирилла // Советское славяноведение.— М., 1969.— № 4.— С. 72—75 (остаточні висновки автора ще дуже нерішучі); Успенский Б. А. Вопрос о сирийском языке в славянской письменности: почему дьявол может говорить по-сирийски? // Вторичные моделирующие системы. — Тарту, 1979. — С. 81; Флоря Б. И. Комментарии // Сказание о начале славянской письменности. Вступительная статья, перевод и комментарии Б. Н. Флори. — М., 1981. — С. 115—117; Pritsak O. The Origin of Rus'. — Cambridge, Mass., 1981. — Vol. 1.— P. 63; Пиоро И. С. Крымская Готия...— С. 30.

[58] Auty R. The Gospel...— P. 117.

[59] Vlasto A. P. The Entry of the Slavs into Christendom. An Introduction to the Medieval History of the Slavs. — Cambridge, 1970. — P. 245—246.

[60] З багатої літератури: Јурковић Л. Д. Прва дипломатска мисија Константина Филозофа — ћирила просветитеља словена // Зборник Матице српске за друштвене науке.— Београд, 1956.— Т. 13—14. — С. 29—38; Иванов Й. Сарацинска (арабска) мисия на Кирил Философ // Известия на Института за литература.— София, 1965.— Кн. 16. — С. 91—104; Dvornik F. Byzantské misie u Slovanů.— Praha, 1970. — S. 285—291; ejusd. Constantine-Cyrills Religious Discussion with the Arabs // Studia palaeoslovenica. — Praha, 1971. — P. 77—78; Versteegh C. H. M. Die Mission des Kyrillos im Lichte der arabo-byzantinischen Beziehungen // Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft. — 1979.— Bd. 129, H. 2.— S. 233—262.

ному Причорномор'ї роблять зустріч святого Костянтина з сирійцями цілком можливою. Зведення усіх просирійських аргументів докупи виглядає набагато серйозніше, ніж накопичення дуже слабо обгрунтованих гіпотез, що руси з "Житія" святого Костянтина — це східні слов'яни, що існували докирилівські великі перекладні тексти Святого. Письма та що святий Костянтин був лише плагіатором, який присвоїв собі винайдену до нього азбуку і зроблені також до нього переклади.

Яких саме сирійців зустрічав святий Костянтин у Херсонесі — несторіанців чи яковітів,— невідомо. Хоча доведене використання святим Костянтином несторіанського перекладу Євангелія — Татіанового "Діатессарону" — вказувало б на зустріч з несторіанцями, але таке припущення було б аж надто прямолінійним.

Існують деякі міркування про те, що при перекладі Старого Завіту (йдеться про східнослов'янську Біблію-четью) використовувалися біблійні тексти антихалкедонітів (можливо, вірменські або сирійські). Однак це питання вимагає дальших глибоких текстологічних досліджень[61].

Сирійський прозелітизм на Русі. Не так просто визначити причини, чому історики релігії цілком ігнорували відомості про сирійський (яковітський, несторіанський?) прозелітизм на Русі. Саме ігнорували — не полемізували з арабськими свідченнями (якщо вони вважали їх неправдивими), відомими у європейській науці з багатьох видань принаймні від 30-х рр. XIX ст., з часу публікації друком оригінальних текстів і перекладів повідомлень аль-Масуді про слов'ян. Треба думати, що стереотипна віра в єдине візантійське джерело християнства на Русі перетворилася в таку недоторканну святість, яка й придушила принцип звичайної наукової об'єктивності, не кажучи вже про почуття релігійної толерантності. Немовби панувала своєрідна змова мовчання або дослідниками оволоділо почуття сором'язливої незручності, яке не дозволяло навіть поверхово торкатися питання про можливе сирійське християнство на Русі. У мене була вже можливість висловитися на тему релігійного вакууму, який існував на Русі до остаточного прийняття християнства як панівної державної релігії князем Володимиром Святославичем[62]. До цього можна додати, що ясно проявлялася відсутність конфесійної гомогенності принаймні до кінця X ст. Ледве чи це була ситуація змагання між світовими релігіями за Русь, як у цьому намагався переконати — на свій спосіб — літописець, оповідаючи про шукання вір та перевірку придатності різних конфесій для Русі (літописець, здається, хотів цим оповіданням підкреслити, що руський князь сам добровільно

---

[61] Див.: Степанов Н. В. О проблеме славянского перевода Библии // IV Международный съезд славистов: Материалы дискуссии. — М., 1962. — Т. 2. — С. 150—151; Коляда Г. И. О проблеме роли церковнославянского языка как международного культурного (литературного) языка славян // Там же.— С. 156. Також: Дашкевич Я. Русь і Вірменія: Конфесійні та культурні контакти IX — першої половини XII ст. // Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка (далі — Записки НТШ). — Львів, 1993.— Т. 225.— С. 171.

[62] Дашкевич Я. Русь і Вірменія...— С. 170. Крім цього: його ж. Сирійські елементи в релігійному житті України-Русі (IX—XIII ст.) // Історія релігій в Україні: Тези повідомлень III круглого столу (Львів, 4—5 травня 1992 р.). — Київ, Львів, 1992.— С. 17—19. Про можливі прояви діяльності яковітів: ejusd. Who are Armeno-Kipchaks? (On the Ethnical Substrate of the Armenian Colonies on the Ukraine) // Revue des études arméniennes, N.S. — Paris, 1982. — P. 379—380.

вибрав візантійський напрям християнства, а не що цей напрям був йому накинений; таке оповідання мало засвідчити відсутність будь-яких прав Константинополя на гегемонію релігійну, а тим більше політичну). Ймовірніше, це була ситуація саме вакууму, в якому у вигляді вогнищ різної інтенсивності проявлялися тенденції багатьох не лише світових і не лише монотеїстичних напрямів.

Твір Абу-ль-Хасана Алі аль-Масуді (близько 890—956/957) "Промивальні золота і родовища дорогоцінних каменів", у якому два розділи (34 і 66 за нумерацією видання К.-А. Барбє де Мейнара 1861—1867 рр.) присвячені слов'янам, має складну текстологічну історію (три редакції протягом 332—345 рр. гіджри = 933—955 рр. після Р.Х.). Цей твір був скороченим варіантом великого корпусу "Розповіді часу" в двадцяти томах, який довго вважали загубленим. Публікація корпусу (авторство якого все ж таки вважають дискусійним) почалася в Каїрі 1938 р. і, здається, не мала завершення. Докладне порівняння відомостей "Промивалень золота" з відповідними місцями "Розповідей часу", які мені не є доступні (крім одного, зрештою, дуже важливого фрагмента, про який піде мова далі), досі не проводилося, тому обмежуюся передачею тексту уривка про релігії слов'ян з "Промивалень золота", який у різних редакціях (у передачі самого аль-Масуді або тих, що його цитували) публікувався з паралельними арабським оригіналом та перекладом (або й без оригіналу) багато разів[63].

Отже, аль-Масуді оповідає: "Їх поселення є на півночі та тягнуться на захід. Утворюють різні племена, що воюють між собою. Мають володарів, з яких деякі визнають християнство за яковітським обрядом — al'-Ja'qubijati (в окремих варіантах "за несторіанським — an-Nasturijati"; в ще інших варіантах "деякі визнають християнство за яковітським, а деякі — за несторіанським обрядом".— *Я. Д.*), а інші не мають жодних книг і не підпорядковуються жодним релігійним законам. Це погани, які нічого не знають про релігійні закони. Таких є багато племен".

Від тексту аль-Масуді залежало багато арабських авторів. З них Закарія бен Мугаммад бен Махмуд аль-Казвіні (помер 1283 р.), автор "Особливостей країн та відомостей про їхніх мешканців" (написаних 1275 р., частіше відомих під назвою "Космографії"), користав, мабуть, з початкового корпусу "Розповідей часу", і тому його текст ясніший. А саме: "Сказав аль-Масуді: слов'яни — це різні народи. Вони ведуть між собою війни. Якщо б не було між ними суперечок, ні один народ не міг би протиставитися їхній силі та хоробрості. Кожний їх народ має царя, що

---

[63] Арабські видання: Булак, 1283 р. гіджри; Каїр, 1303 р. гіджри; C h a r m o y F.-B. Relations de Mas'oudy et d'autres auteurs musulmans sur les anciens Slaves // Mémoires de l'Académie impériale des Sciences de St.-Pétersbourg. — S.-Pétersbourg, 1834.— Sér. 6, t. 2, livr. 4—5. — P. 309, 312; M a ç o u d i. Les prairies d'or/Texte et traduction par C. Barbier de Meynard, A.-J.-B. Pavet de Courteille. — Paris, 1864. — T. 3. — P. 62 (Collection d'ouvrages orientaux); M a r q u a r t J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts (ca. 840—940). — Leipzig, 1903. — S. 96—97, 101; R a t k o š P. Pramene k dejinám Vel'kej Moravy. — Bratislava, 1964. — S. 332—333; Magnae Moraviae fontes historici. — Brno, 1969. — T. 3. — S. 402, 405 (Spisy University J. E. Purkyně v Brne. Filosoficka fakulta. — 134), текст підготував І. Грбек; К о в а л е в с к и й А. П. Славяне и их соседи в первой половине X века по данным аль-Масуди // Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. — М., 1973. — С. 70; а також інші праці.

не підпорядковується нікому, лише собі (можливий варіант перекладу: "народ не підпорядковується нікому іншому".— *Я.Д.*). З них деякі — християнської яковітської віри, деякі з них — несторіанської, деякі з них не мають релігії і є атеїстами, інші ж належать до вогнепоклонників"[64].

Рецепцію тексту аль-Масуді з "Промивалень золота" — із згадками про яковітів і несторіанців — можна зустріти у передачі Абу Обеїда Абдаллаха аль-Бекрі (помер 1094 р.)[65], у Якута (1178/1179—1229; пише про яковітів)[66], у Абдуррашіда ібн Саліха аль-Бакуві (твір 1403 р.)[67]. Усі ці тексти не вносять нічого нового до первісного повідомлення аль-Масуді, але, очевидно, автори, які його повторювали, вважали ці дані достовірними й актуальними.

Багатотомний твір аль-Масуді "Розповіді часу" був закінчений близько 943 р. Зрозуміло, що джерела аль-Масуді раніші. Сам він на Русі не бував, отже, мусив користуватися давнішими реляціями арабських купців, які там торгували, чи описами інших авторів, які на цей час було складено. У першу чергу як джерело підходила б реляція про Візантію Мусліма ібн Абу Муслім аль-Джармі, колишнього полоненого у Візантії, якого халіф аль-Васік — Аббасид, що правив 842—847 рр.,— виміняв 845 р. за полонених візантійців. Аль-Масуді знав цю реляцію аль-Джармі, бо згадав про неї у своїй "Книжці попередження і перегляду"[68]. У "Промивальнях золота" аль-Масуді згадує про арабських купців, які побували в князя Дира[69], отже, в Києві десь у 880-х рр., бо цими роками приблизно датується його княжіння. Іншими словами, як це часто бувало в арабських авторів, у середині X ст. він включив до свого твору анахронічні відомості майже сторічної давності. Якщо синхронізувати (при такому трактуванні) відомості про сирійський прозелітизм на Русі у 40—80-х рр. IX ст., то вони співпадають у часі з припущеннями про сирійців, яких святий Костянтин 861 р. зустрів у Херсонесі. Аль-Масуді, мабуть, намагався перевірити свої відомості шляхом контактів з сучасниками, купцями і вченими, але відносини на Русі, виходило б на його думку, мало змінилися від часів князя Дира: принаймні про пізніші події (насамперед про появу там Рюриковичів) він нічого конкретного не знав.

---

[64] Zakarija ben Muhammed ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie. — Teil 1. Die Wunder der Schöpfung/Hrsg F. Wüstenfeld. — Göttingen, 1899. — S. 413—414; Charmoy F.-B. Relation...— P. 335—336, 340; Ковалевский А. Глава аль-Мас'уди о храмах древних славян.— Харьков, б. г. — С. 32—33 (машинопис, переданий мені автором, у моєму науковому архіві). Пор. також: Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. — М., 1967.— Т. 2. — С. 115.

[65] Куник А., Розен В. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах.— Ч. 1 (Статьи и разыскания). — СПб., 1878. — С. 40, 55 (Приложение № 2 к т. 32 Записок имп. Академии наук); Relacja Ibrāhīma ibn Ja'ḳuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al Bekrīego/Wyd., wstępem, komentarzem i przekładem opatrzył T. Kowalski.— Kraków, 1946.— S. 59, [9] arab. (Polska Akademia Umiejętności. Wydawnictwa Komisji Historycznej.— N 84. — Pomniki dziejowe Polski. — Ser. 2. — T. 1); Stanislav J. Dejiny slovenského jazyka. — Bratislava, 1957. — T. 3. Texty. — S. 65—66.

[66] Charmoy F.-B. Relation...— P. 328, 330—331.

[67] Ibid.— P. 358.

[68] Maçoudi. Le livre de l'avertissement et de la revision/Trad. par B. Carra de Vaux. — Paris, 1897. — P. 257—258.

[69] Maçoudi. Les prairies...— P. 64.

Контрольним джерелом для аль-Масуді (в ділянці його повідомлень про релігійні відносини) можна вважати Абу Гаміда аль-Гарнаті (1080—1169/1170), який у середині XII ст. у творі "Ясний виклад деяких чудес Магрібу" писав, що "слов'яни — християни несторіанського обряду" (це в передачі Казвіні, у підставі якої лежить, мабуть, оригінальний текст аль-Гарнаті[70]; в іншій контамінованій редакції, що "вони дотримуються візантійського тлумачення несторіанського християнства")[71]. У контамінованій редакції помітне втручання пізнішої руки, яка намагалася поєднати візантійське православ'я (що вже міцно панувало тоді на Русі) з відгомоном про несторіанство в минулому. Висловлювання аль-Гарнаті, явно незалежні від аль-Масуді, мають окреме джерело — відомості, зібрані самим автором, який двадцять років жив у Саксіні біля устя Волги, їздив по Русі, бував у Києві.

Можна ще й згадати, що аль-Ідрісі, видатний арабський географ і картограф (близько 1100—1165; складена ним карта 1154 р.), описуючи морський шлях каботажного плавання від Константинополя до Тмуторокані, згадав по дорозі землю аланів (аль-Лян), яких уважав несторіанцями[72].

У літературі зустрічається твердження про те, що несторіанцями були готи (кримські), але джерельних підтверджень цього немає[73].

Як можна інтерпретувати повідомлення аль-Масуді, інші залежні та незалежні від нього вістки про слов'янські народи (племена) і слов'янських князів (володарів), що сповідують яковітство або несторіанство? Насамперед про локалізацію цих відомостей. Якщо виходити з того, що їх джерело — свідчення купців або письмові реляції про Візантію і сусідні з нею землі, то треба вважати, що ці яковіти чи несторіанці проживали на відомих купцям шляхах Захід—Схід, які вели через Київ, та Північ—Південь, що також ішли через це місто, а автори реляцій знали про землі, розташовані відносно недалеко від Візантії та її північних колоній у Криму. Здається, згадка про князя Дира у аль-Масуді може вважатися детермінуючим, також географічним, фактором.

Правда, у літературі протягом довгого часу панували (і панують далі) переконання, що відомості ці стосуються західних слов'ян або принаймні західних окраїн пізнішої Русі. Як буде показано далі, дослідників звели

---

[70] Charmoy F.-B. Relation...— P. 342.

[71] Dubler C. E. Abū Ḥāmid el Granadino y su relacion de viaje por tierras eurasiticos.— Madrid, 1953.— P. 24. Рос. переклад: Абу Хамида ал-Гарнати Путешествие в Восточную и Центральную Европу (1131—1153 гг.) / Публ. О. Г. Большакова, А. Л. Монгайта.— М., 1971.— С. 37. Рос. видання здійснено на підставі публікації: Ferrand G. Le Tuḥfat al-albab de Abū Ḥāmid al-Andalusi al-Garnāṭī edité d'après les mss 2167, 2168, 2170 de la Bibliothèque Nationale et de ms d'Alger // Journal asiatique.— Paris, 1925.— Vol. 207.

[72] Al-Idrisi Opus geographicum sive "Liber ad eorum delectationum qui terras peragrave studeant" / Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli... una cum aliis ediderunt A. Bombaci, U. Rizzitano... — Neapoli, Romae, 1978. — Fasc. 8. — P. 907—908. Див.: Бейлис В. М. Ал-Идриси о портах Черноморского побережья и связях между ними // Торговля и мореплавание в бассейне Чорного моря в древности и средние века: Межвузовский сборник научных трудов.— Ростов-на-Дону, 1988.— С. 70, 75.

[73] Липа Ю. Призначення України.— Львів, 1992.— С. 239 (перше видання 1938 р.). Автор покликається на статтю В. Щербаківського "Українська протоісторія". Див.: Наша культура.— Львів, 1937.— Кн. 4(24). — С. 183—186 (параграф про готів). Тут про несторіанство не йде мова. Очевидно, думку про готів-несторіанців Ю. Липа запозичив з якоїсь іншої праці.

на манівці фантастичні відомості аль-Масуді про величні, нібито слов'янські, храми, розміщені в горах (гори ідентифікували, зрозуміло, з Карпатами, тим більше що одна з гір названа Чорною). Насправді ця літературна вставка була пов'язана з народом сабіїв, яких аль-Масуді локалізував на західних межах слов'янства, але забув їх, сабіїв, назвати, скорочуючи первісні багатотомні "Розповіді часу" до скромніших за обсягом "Промивалень золота". Так чи інакше, гірський фон розповіді про "слов'янські" храми дуже відбився на інтерпретації відомостей про слов'ян дослідниками, змістив їх на Захід у гірські околиці. Найімовірніше, відомості аль-Масуді стосуються київського та правобережно-степового регіонів, розташованих найближче до сфери впливу Візантії.

З джерелознавчої і фактографічної точок зору відомості про яковітство і (або "чи", оскільки різні редакції тексту аль-Масуді та його епігонів не дають однозначної відповіді) несторіанство на Русі в середині IX ст.— якщо враховувати анахронічність даних аль-Масуді, з одного боку, а хронологічним детермінантом вважати згадку про князя Дира, з іншого,— не викликають особливих підозрінь. Тим більше, якщо ще й враховувати відомості аль-Ідрісі про поширення несторіанства серед прикавказьких аланів, які у середині IX ст. через приазовський регіон були пов'язані з іранцями-аланами Лівобережжя. Чи йдеться про яковітство і несторіанство одночасно, чи про один з двох напрямів — сказати важко. Несторіанство здійснювало в цей час свою експансію з Сирії на схід у напрямі Ірану, згодом Середньої Азії. Яковітство, може не завжди слушно, вважалося західно-сирійською релігією. Можна думати, що араби розуміли і несторіанство, і яковітство просто як сирійське християнство неортодоксального (невізантійського) напряму. Принаймні термін "яковіти" (al'-Ja'qubija) в арабській літературі охоплював усіх монофізитів[74].

Текст аль-Масуді, залежно від інтерпретації перекладачів (оригінал це допускає), дає можливість подвійного тлумачення фрази: а) що яковітами і несторіанцями були деякі слов'янські племена (народи); б) що ними були лише деякі володарі (князі). Формально надати перевагу одному з цих тлумачень важко, а, продовжуючи свою розповідь, він цілком певно говорить про племена (народи), які "не мають жодних книг" (у розумінні святих книг). Імовірніше, однак, виходячи з реальної обстановки IX ст., що аль-Масуді насамперед має на увазі релігію володарів (князів).

---

[74] Яковітами Ібн аль-Факіґ (кінець IX — початок X ст.) називав нубійців, які, зрозуміло, яковітами не були. Див. інтерпретацію відповідного місця у: Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny.— Wrocław, Warszawa, Kraków, 1969.— T. 2, cz. 1.— S. 56. Спробу А. Ковалівського бачити під яковітами у аль-Масуді "поклонників святого Якова Компостельського" (див. його ж: Славяне и их соседи...— С. 72) треба вважати непорозумінням. Якщо аль-Масуді навіть добре знав, хто такі яковіти, то, з іншого боку, ледве чи чув про святого Якова Компостельського — як і про нього ледве чи чули в цей час на Русі. Й. Маркварт проводить думку, що, мовляв, аль-Масуді отримав відомості про слов'ян від інформатора, який відносився до слов'ян як до єретиків, згідно з поглядами тогочасного західного католицького духівництва, що ненавиділо слов'янську літургію (можна б думати, що таким інформатором мав бути католик, німець). За Й. Марквартом, у даному випадку йшлося про морав'ян або паннонських словенів, можливо, болгарів. Така дуже складна конструкція не виглядає переконливою. Див.: Marquart J. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge...— S. 122.

Чому в середині IX ст. були слов'янські володарі, які сповідували сирійське християнство (а не візантійське православ'я), і як це сирійське християнство могло потрапити на східнослов'янську територію? Що роль перших місіонерів могли відігравати і відігравали купці, за якими лише пізніше ішли священики, не підлягає сумніву. Так, зрештою, було і з початками візантійського православ'я на Русі. Якщо враховувати, що сирійське християнство мало, можливо, своєрідні опорні пункти в гірській частині Криму і в Херсонесі, то сирійський прозелітизм на території пізнішої Русі цілком не виглядає неймовірним. Про мотиви. Східнослов'янські володарі-князі (племінні, об'єднань племен) добре знали про могутність Візантійської імперії — знали і боялися, що услід за релігійною може піти політична експансія та залежність, якої не хотіли і якій через свою військову слабість не мали змоги протистояти. Політичним суперником візантійського імператора з претензією на рівноправність з ним міг стати лише могутній князь рангу Володимира Святославича, що виринув на політичному обрії вже після аль-Масуді. Християнська ж релігія сирійського напряму (яковітство, несторіанство) не загрожувала політичними ускладненнями, а одночасно давала соціальний і культурний аванс та престиж у порівнянні з тогочасним оточенням. Саме тому сирійське християнство могло бути привабливим для деяких (підкреслюю — деяких) слов'янських володарів. Чи був серед них київський князь Дир або інші слов'янські володарі, про яких знав аль-Масуді,— невідомо.

Сирійське християнство могло поширюватися у південній частині Східної Європи лише в період релігійного вакууму, тобто до остаточної перемоги візантійського православ'я 988 р. Сирійський прозелітизм на цій території важко було б пояснити (навіть при місіонерському впливові сирійських купців), якби найближчий його осередок був у східному Середземномор'ї, у Сирії. Для кращого уявлення реальності обставин треба вважати, що такий осередок був набагато ближче — в Таврії, у Херсонесі (зустріч святого Костянтина з сирійцями 861 р.), у гірській частині півострова. Там, імовірно, діяли сирійські релігійні громади.

Щоб завершити розгляд проблеми про можливий сирійський прозелітизм, необхідно приділити трохи уваги ще одній релігії, генетично — чисто формально — пов'язаній із Сирією.

Виходячи з міркувань про те, що серед слов'ян лише деякі володарі (та племена) — християни сирійського обряду, а решта — погани, аль-Масуді присвятив чимало місця слов'янам, які нібито поклоняються зіркам і таким чином належать до сабейської релігії. Сабейці ж були, згідно з уявленнями X ст., вихідцями з Сирії. Як я вже згадував, відповідне місце в аль-Масуді, що мало відіграти роль вступу до широко описаних ним трьох слов'янських храмів, збереглося у повному варіанті в його творі "Розповіді часу". Оскільки цей вступ має відношення до сирійської теми, наводжу його цілком (тим паче що більшість істориків, які займалися арабськими джерелами про слов'ян, його не знали[75]): "А одне плем'я з них (із слов'ян.— *Я. Д.*) між слов'янами і франками належить до сабейської релігії. Вони признають поклоніння зіркам. І вони мають

[75] Див. найновішу працю: Крюков В. Чи знали арабські автори IX—X століть про Карпати та карпатських слов'ян? // Україна в минулому.— Київ, Львів, 1993.— Вип. 4. — С. 7—16 (особливо с. 14).

кмітливість та тонкі ремесла різних родів. Вони воюють з слов'янами, бурджанами (волзькі булгари.— *Я. Д.*) і тюрками. У них є сім свят за іменами зірок, а найбільше з них — свято сонця"[76].

Географічне розташування слов'янських сабіїв фантастичне. Аль-Масуді запозичив його, мабуть, з твору хорасанського астронома і астролога Джафара ібн Мухаммад ібн Омар Абу-Машара (близько 780—886) "Книга тисяч" (текст її не зберігся). З сабіями — сирійськими — аль-Масуді зустрічався особисто, він досить багато про них писав. Етноконфесонім "сабії" вживався у ці часи в кількох значеннях. Аль-Масуді знав сирійських сабіїв (з Гаррана, Едесси, Ракки, Багдада), насправді еленістично освічених поганів, що поклонялися зіркам (у певному відношенні вони були попередниками пізніших мандеїв)[77]. Таких саме сабіїв аль-Масуді помістив на західних окраїнах слов'ян, між ними і франками, приписавши їм фантастичні храми Абу-Мішара. Через те, що з "Промивалень золота" вступна частина про слов'янських сабіїв випала, фантастичні храми приписали просто слов'янам — мешканцям Карпат.

Певне відношення до проблеми сирійського прозелітизму, вже не яковітського і не несторіанського, а православного, має справа кирило-мефодіївської аскези, яку продовжив і розширив святий Сворад (Сверад, Вшерад, Горазд, Зерард; чернече ім'я Андрій; нар. близько 1007 р.), угорський святий, патрон Словаччини, який, можливо, діяв також на західних окраїнах Русі. Довкола джерел аскези святого Сворада ведеться наукова дискусія (чи ці витоки справді сирійські і чи можна їх пов'язувати з іменем палестинського пустельника VI ст. Зосіми)[78]. У кожному випадку, їх, однак, не можна пов'язувати з відомостями про сирійське (яковітське і несторіанське) християнство, як дехто це робить[79].

Сирійці на Русі. Хоча думка про розселення якоїсь певної кількості сирійців — різних конфесій — виглядає незвичною, вона може стати об'єктом обговорення. У такому плані необхідно розглянути три питання: а) топоніми можливо сирійського походження; б) виступи проти яковітів та несторіанців; в) особистості сирійського мелькітського походження.

В Україні є кілька давніх назв, відносно яких висловлювалася думка про їхнє сирійське походження. З назв місцевостей це Халѣпъ (літописні згадки під 1096, 1136 рр.) — сучасне Халеп'є на Київщині; Трьполь=Треполь (літописні згадки під 1093, 1136, 1205, 1207 рр.) — тепер Трипілля на Київщині; а також річка Самара, ліва притока Дніпра (літописна згадка 1152 р.). Якщо для Треполя східно-слов'янська етимологія набагато

---

[76] Арабське видання: Каїр, 1938.— С. 69—70; араб. текст і переклад: Kawerau P. Arabische Quellen zur Christianisierung Russlands. — Wiesbaden, 1967.— S. 13.

[77] Chwolson D. Die Ssabier und der Ssabinismus. — Bd. 1. — S.-Petersburg, 1856 (reprint New York, 1965). — S. 21—22; Bd. 2. — 1856 (1965). — S. 366—379, 621—624; Wiedengren G. Die Mandäer // Handbuch der Orientalistik. — Leiden, Köln, 1961. — Abt. 1, Bd. 8, Abschnitt 2. — S. 98—100.

[78] Milik J. T. Świety Świerad (Śaint Andrew Zoerardus). — Roma, 1966; Králík O. Das Christentum in Polen vor Mieszko und die kyrillomethodische Tradition // Les études balkaniques tchécoslovaques. — Prague, 1974. — Vol. 5. — P. 113—116; Knysh G. D. St. Gorazd in Ukraine: A New Hypothesis Concerning the Missionary Activity of St. Methodius' Designated Successor // The Methodian Roots of Medieval Ukrainian Christianity. — Winnipeg, 1986. — P. 10.

[79] Kuzmík J. Slovník starovekých a stredovekých autorov prameňov a knižných skriptorov so slovenskými vzt'ahami. — Martin, 1983. — P. 114.

органічніша від сирійської[80], а для Самари — тюркська[81], то для назви Халѣпъ підшукати якусь іншу, крім сирійської, переконливу етимологію поки що неможливо. Пояснення, запропоноване О. Соболевським, що "руські князі старих часів мали звичай (хоча користувалися ним відносно рідко) давати новим містам і містечкам назви чужих і своїх відомих міст"[82], звучить наївно.

Ймовірніше припущення, що цю місцевість заснував справді сирієць з Галебу (Халепу /Алеппо), але мати остаточну впевненість неможливо. М. Фасмер зараховує до назв сирійського походження також таврійський Сурож, тобто Сугдею, не пояснюючи, однак, яким чином він дійшов до таких висновків[83]; здається, тут є лише поверхова аналогія Сурож // Сурія.

Є певні підстави вважати, що сирійці — яковіти і несторіанці — проживали на Русі, може, в Києві (саме мешкали, а не проїздили як купці), та навіть намагалися пропагувати своє віровчення, і, в кожному випадку, його не цуралися. Інакше важко пояснити полемічні випади проти монофізитизму в цілому (отже, і проти яковітів, і проти вірменів-григоріанців, присутність яких у Києві не підлягає сумніву) у "Словѣ о законѣ и благодати" митрополита Іларіона. Цілком конкретні випади проти яковітства є у листі-відповіді київського митрополита Йоана І (близько 1077—1089) римському антипапі Климентові III (1080—1099), датованій 80-ми рр. XI ст. Йоан І звинувачував яковітів (й одночасно римо-католиків та вірменів) у єресі, бо вони дозволяли їсти сир, яйця і пити молоко під час Великого посту[84].

Уже в післямонгольський час дуже нетолерантна православна церква Північно-Східної Русі почала називати яковітів "гнусними"[85]. На яковітство та несторіанство як на джерела мусульманської віри почали вказувати в компільованих на півночі літописах[86]. В "Ізмарагді" XVI ст.

---

[80] Про сирійське походження назв: [Стрижак О. С.] Лексика. Взаємозв'язки часів найдавніших ономастичних фіксацій // Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках. — К., 1981. — С. 7—8; Яйленко В. П. Киевская легенда о Кие, Щеке и Хориве как результат полемики летописания Киева и Новгорода и влияние на нее таронского предания о Куаре, Малтее и Хореане // Patma banasirakan handes / Историко-филологический журнал.— Ереван, 1988. — № 4. — С. 172. Зведення різних поглядів: Железняк І. Трьполь // Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі. — К., 1985. — С. 158.

[81] Зведення: Стрижак О. Самара // Етимологічний словник...— С. 129.

[82] Соболевский А. Несколько местных названий // Русский филологический вестник.— Варшава, 1911. — Т. 65. — № 2. — С. 406. Див. також: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. и доп. О. Н. Трубачева.— 2-е изд., стереотип. — М., 1987.— Т. 4.— С. 217.

[83] Там же.— С. 217. У статті про Сурож М. Фасмер про сирійську гіпотезу не згадує, подаючи обгрунтовану іранську етимологію. Див.: Фасмер М. Этимологический словарь...— Т. 3.— С. 807—808.

[84] Ἰωάννου μητροπολίτου Ῥωσίας ἐπιστολὴ πρὸς Κλήμεντα πάπαν τῆς πρεσβυτέρας Ῥώμης // Павлов А. Критические опыты по истории древнейшей греко-русской полемики против латинян. — СПб., 1878. — С. 176.

[85] Чинъ аще кто въ ереси бывъ крещенъ сыи къ Богу обратится любо хвалисинъ ли жид ли еретикъ кто // Дмитриевский А. Богослужение в русской церкви в XVI веке.— Ч. 1, приложения.— Казань, 1884. — С. 54 (чин залежний від грецького прототипу). Грецький і руський тексти: Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований.— София, 1987.— Т. 2. — С. 168—177.

[86] Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью // Полное собрание русских летописей (далі — ПСРЛ).— СПб., 1862.— Т. 9.— С. 59 (під 900 р.).

яковітів (як і євреїв, вірменів, хорватів, німців та інших) залічили до "напіввірних" — на противагу "правовірним" — народів, серед яких були сирійці та інші православні народи[87].

Антинесторіанських виступів (крім згаданих вище) у давньоруській літературі є чимало. Також у літописах неодноразово згадується єресь Несторія. Мабуть, лише деякі з них можна пов'язувати з релігійними обставинами на Русі, тобто підозрівати присутність тут несторіанців або їхній єретичний вплив. Часті згадки про несторіанську єресь у грецькій теологічній і полемічній літературі, поширеній на Русі, у перекладах з неї на руську[88] мали також на меті відштовхнути від можливих носіїв єресі. Несторіанці, що були серед вандалів, нібито брали участь в руйнуванні Риму 455 р. Про них, як про єретиків, писав Нікон з Чорної Гори біля Антіохії (його "Тактикон" датується приблизно 1054 р.; руський переклад XIV ст.)[89].

До творів, які виникли або перередаговувалися на Русі і в яких, можливо, відбився місцевий колорит — тобто присутність тут несторіанців,— треба зачислити наступні три.

У посланні київського митрополита Никифора I (1104—1121) про латинян до володимир-волинського князя Ярослава Святополковича (княжіння: початок XII ст.— 1123 з перервою 1119—1123) засуджуються несторіанці за те, що вони не вважають матір Ісуса Христа Марію Богородицею[90]. В апокрифічному (на мою думку; про дискусію довкола цього питання буде далі) листі константинопольського патріарха Фотія до князя Володимира підкреслювалося, що багато пап були несторіанцями, за що їх, пап, виклинали Вселенські собори[91]. Правила III Ефезького Вселенського собору згадуються у "Словѣ отвѣтномъ на латину, гл[аголю]щих яко с[вя]тыи д[ух]ъ от отца и от с[и]на исходитъ", що є в складі збірника, сформованого, мабуть, у XIII ст., судячи з мови — в Південно-Західній Русі (зберігся текст Толстовського збірника кінця XIV — початку XV ст.)[92].

Чи на Русі були якісь прояви солідарності між західними сирійцями-яковітами та вірменами-григоріанцями, близькими за віровизнанням (монофізитами), поки що вияснити не вдалося. Правда, вірменська церква в Україні у пізніші роки (дані XVII ст.) відзначала 28 квітня мучеництво кількох асирійців, убитих греками[93]. Слідів культурного впливу сирійців

---

[87] Вопросы от скольких частей создан был Адам // Тихонравов Н. Памятники отреченной русской литературы.— М., 1863.— Т. 2. — С. 446.

[88] Див., наприклад: Тітлоѕ вї о еретицѣхъ и иоудеихъ и еллинѣхъ // Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая...— СПб., 1906—1907.— Т. 1.— С. 102—105 (правила III Ефезького Вселенського собору, скеровані проти несторіанців); Епифаний Кипрский. О ересях // Там же.— С. 679.

[89] Попов А. Историко-литературный обзор древнерусских полемических сочинений против латинян (XI—XV вв.). — М., 1875.— С. 289.

[90] Послание митрополита Никифора о латинах к неизвестному князю // Макарий. История русской церкви.— Спб., 1868.— Т. 2. — 2-е изд., испр. — С. 353—354.

[91] Татищев В. Н. История российская.— М., Л., 1963.— Т. 2.— С. 64. Під 991 р. подаються відомості з так званих Хрущовських літописних нотаток. Деякі дослідники вважають цього листа справжнім посланням патріарха Фотія до митрополита Михайла Сирина, що більш ніж сумнівно (до того ж й у В. Татіщева іде мова не про Михайла Сирина, а про Леонтія).

[92] Попов А. Историко-литературный обзор...— С. 161.

[93] Pidou A. M. Krótka wiadomość o obecnym stanie, początkach i postępie misii apostolskiej do Ormian w Polsce, Wołoszczyźnie i sąsiednich krajach... // Źródła dziejowe. — Warszawa, 1876.

на вірменів, наприклад, в ділянках архітектури[94] чи книжкової мініатюри*, як на Русі, так і в Криму, не встановлено.

У Давній Русі було кілька особистостей — справжніх та міфічних, питання про сирійське походження яких заслуговує на розгляд.

Найбільш дискусійна з них постать Михайла нібито Сирина (пишу "нібито", бо цей етнонім додала митрополитові тільки "Степенная книга", складена 1560—1563 рр.; вона не вважається достовірним джерелом для давньої доби, а особу Михайла Сирина оточила видуманим сюжетом: він їхав на Русь з шістьма єпископами, саме він хрестив киян, а потім Суздальську і Новгородську землі), у якому деякі дослідники вперто намагаються бачити першого київського митрополита часів Володимира Святославича чи навіть Аскольда. Не маючи наміру вести тривалу дискусію про Михайла нібито Сирина, якого існування і як першого митрополита, і як сирійця дуже сумнівне, треба ще раз підкреслити, що всі літописні відомості про нього пізнього походження. Вістка про митрополита Михайла без етноніма у так званому статуті князя Володимира і патріарха Фотія[95] — це згадка у явно пізнішому від X ст. фальсифікаті, в якому дуже багато анахронізмів. Незважаючи на дуже гарячий і часом некоректний (з точки зору принципів джерелознавства) захист тези про Михайла Сирина як реалізатора гаданого першого Аскольдового хрещення Київської Русі (саме Русі, а не індивідуального хрещення князя)[96], треба підтримати набагато спокійніший і об'єктивніший аналіз питання, проведений А. Власто[97], що досить обгрунтовано відкидає гіпотезу про Михайла Сирина як першого київського митрополита часів Володимира Святославича, вважаючи його постать неіснуючою. Перенесення

— Т. 2. — S. 57 (католицький автор іронізує, що вірмени звуть мучениками кількох просто вбитих асирійців).

[94] До цієї проблеми див.: Der Kevorkian Sh. Architectural Correlations betwen Syrian and Armenian Early Christian Churches (IV—VII centuries) // Atti del III Simposio internazionale di arte armena.— Venezia, 1984. — P. 135—142; Якобсон А. Л. Закономерности в развитии средневековой архитектуры: Центральные области Византии, Греция, Малая Азия, Сирия, Месопотамия, югославянские страны, Древняя Русь, Закавказье, Средняя Азия. — Л., 1985.

* Це питання я двічі порушив у розмовах із спеціалістом професором Віденського університету Гельмутом Бушгаузеном (у Єревані — вересень 1985 р. та у Відні — вересень 1993 р.). Він не помітив жодного впливу сирійської мініатюри на вірменську в Криму.

[95] Устав князя Владимира о десятинах, судах и людях церковных // Древнерусские княжеские уставы XI—XV вв. / Изд. подготовил Я. Н. Щапов.— М., 1976.— С. 15, 16, 19, 21, 42, 46, 54, 60, 69—70, 73, 76. Фотій був константинопольським патріархом 858—867 рр., що ніяк не співпадає з роками княжіння Володимира Святославича.

[96] Брайчевский М. Ю. Неизвестное письмо патриарха Фотия киевскому кагану Аскольду и митрополиту Михаилу Сирину // Византийский временник.— М., 1986.— Т. 47.— С. 31—38; его же. Утвердження християнства...— С. 37—76 (там же вибіркова література питання з вилученням праць, у яких заперечується історичність Михайла Сирина, не кажучи вже про його пересунення на часи патріарха Фотія). Стисле оформлення гіпотези: Брайчевський М. Ю. До проблеми виникнення давньоруської церкви (Чернігівська єпархія) // 1000 років Чернігівській єпархії: Тези доповідей церковно-історичної конференції (Чернігів, 22—24 вересня 1992 р.). — Чернігів, 1992. — С. 14 (цитата: "Не підлягає сумніву достовірність призначення першим київським митрополитом Михайла Сирина").

[97] Vlasto A. P. The Entry...— P. 269—270, 273. Викладено всі гіпотези про першого київського митрополита, його ім'я (Михайло, Іван чи Леонтій) та церковно-адміністративне підпорядкування. З давніших праць: Павлов А. С. Догадка о происхождении древнерусского предания, которое называет первого русского митрополита Михаилом Сирином // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. — К., 1896. — Кн. 11, отд. IV. — С. 22—26; Лебединцев П. Г. Примечание к "Догадке" А. С. Павлова // Там же.— С. 27—33.

особи Михайла Сирина у часи Аскольда, що супроводиться рядом вольових актів (як-от Аскольдового хрещення Русі, Аскольдового літописання) та звинуваченням літописців у перманентній фальсифікації, було придумано російською радянською історією (Б. Рибаков) тоді, коли за будь-яку ціну треба було применшити значення Володимирового справжнього хрещення Русі напередодні тисячолітнього ювілею цього хрещення, з одного боку, та глорифікувати Велику Русь ще від VII—IX ст., з іншого. Деякі українські епігони пішли цим більш ніж недоброякісним шляхом.

Абстрагуючись від згаданих проблем, хочу торкнутися справи "сирійськості" Михайла Сирина. Не дуже прихована антивізантійська тенденційність "Степенної книги", Никонового літописного зводу (що пішов за нею) не є секретом. Першого київського митрополита було подано як сирійця, а не грека, ще й тому, що все сирійське вважалося за рангом вищим від грецького, візантійського (пригадати б, що, за чорноризцем Храбром, Бог сотворив спершу сирійську мову, а у апокрифах Бог сам розмовляв сирійською). Та й можна було натякнути, що реальні витоки церковної адміністрації на Русі були не стільки візантійські, як сирійські. Наївність такої етнічної трансформації проявилася у незнанні історичних реалій. Константинополь дуже вперто боронив свою власну грецьку, візантійську церковну прерогативу, посилаючи на вищі церковні посади на Русь греків (відомо, який спротив викликала поява на київському митрополичому престолі русів!). Цілком неможливо в умовах IX—X ст., щоб на першого православного митрополита в Києві, на цілком свіжу архиєпархію, посилали сирійця, а не грека. До антропонімічних аналогій, поданих А. Власто, що могли вплинути на вибір імені саме Михайла (імператор Михайло III 842—867; Михайло Синкелл, якого символ віри в скороченій редакції увійшов до літопису під 988 р.), можна додати ще ім'я Михайла Сирійця (XIII ст.), автора дуже цінної "Хроніки".

Крім міфічних сирійців, на Русі були ще реальні особи сирійського походження.

До фактів першорядного значення належить знахідка в ніші Звіринецьких печер у Києві — на грудях останків ігумена тамошнього монастиря святого Михайла, розташованого поруч з печерами, Климента (джерельна згадка про нього 1091 р.) — панагії з кипарисового дерева, на якій читався напис: "сеи мі(?) [...] сірин митр в Акр. сиристен". Напис розв'язували як "[...] сирин митрополит в Акрі сирійській", що не викликає особливих заперечень[98]. Більше як сумнівне, однак, приписування панагії легендарному першому митрополитові Михайлові Сиринові. Художній стиль панагії не сирійський (про сирійські особливості зображень див. далі параграф "Сирійська торгівля в Таврії і на Русі"), не відповідає IX—X ст. (це якщо приймати різні гіпотези про Михайла Сирина), але має аналогії у другій половині XI ст. Дезорієнтує церковнослов'янський (а не сирійський чи грецький) напис. Панагія опублікована погано — без прорису напису. Доля знахідки, що була в незадовільному стані, невідома. Що в печері було поховано вищого достойника православної сирійської (мелькітської) церкви, який довгий час проживав на Русі (тому слов'ян-

[98] Каманин И. Зверинецкие пещеры в Киеве: Их древность и святость. — К., 1914.— С. 102—107; ілюстр. між с. 104—105; ця публікація сирійського матеріалу цілком призабута.

ський напис), це дуже правдоподібно. Ледве чи могла бути така панагія на грудях ігумена Климента — хіба що саме він був тим митрополитом-емігрантом. Чи був це справді митрополит з Акри в Сирії? Необхідні дальші пошуки і дослідження.

У луцького князя Миколи Давидовича Святоші (правив близько 1099—1106 рр.) був лікар Петро "хытръ вельми родомъ сурянинъ". Треба думати, що спершу він мешкав у Луцьку, а коли князь став монахом Києво-Печерського монастиря, спершу лікував киян, пізніше став також ченцем[99]. Був він, очевидно, православним мелькітом, бо ченцем став без будь-яких перешкод. Хоча відомості про Петра Сурянина вплетені у типово моралізаторське оповідання "Києво-Печерського патерика" (молитва, мовляв, важливіша від лікувальних трав), сумніватися в реальності сирійського лікаря немає підстав. Але припускати, що лікар-сирієць прибув тоді ж з Криму чи Тмуторокані, також ледве чи можна[100].

Сирійцем, мабуть, враховуючи антропонім, був ігумен Спаського монастиря у Києві Петро Акерович, згаданий у джерелах 1230—1231 рр.[101]. З лінгвістичної точки зору на східнослов'янському грунті цілком можлива передача арабського (у розумінні арабської мови, якою користувалися сирійці в XIII ст.) імені Ḥaikar як Акир/Акер. Немає підстав ідентифікувати Петра Акеровича з архиєпископом Петром, що був на Ліонському соборі 1245—1246 рр., остерігаючи Європу перед монголо-татарською небезпекою[102].

* * *

Сирійці не забували про Україну також у пізніших століттях. Можна тут згадати подорож антіохійського патріарха Макарія та його сина Павла Алеппського в часах Богдана Хмельницького, описану в загальновідомому творі Павла. Сирійці вчилися у Києво-Могилянській академії, і наслідком цього навчання стало, між іншим, сирійське християнське малярство з явними ознаками українського бароко (твори цих художників збереглися досі в Сирії та південній Туреччині)[103]. На кошти гетьмана Івана Мазепи 1708 р. в Алеппо друкувалося Євангеліє арабською мовою[104]. Близько 1750 р. у Ярмолинцях на Поділлі осів мароніт Йосиф,

---

[99] Патерик Киевского печерского монастыря / Пригот. к изд. Д. И. Абрамовичем. — СПб., 1910. — С. 83—85, 183—185, 224, 257; Абрамович Д. Києво-печерський патерик (Вступ. Текст. Примітки). — К., 1930. — С. 114—117 (Пам'ятки мови та письменства давньої України.— Т. 4).

[100] Jakobson R. Saint Constantin...— P. 157; Крип'якевич І. П. Історія України. — Львів, 1990. — С. 100 (припускає, що лікар був греком, а не сирійцем; це явне непорозуміння).

[101] ПСРЛ. — Л., 1926—1928 (репринт — Москва, 1962). — Шп. 455, 456.

[102] За ідентифікацію: Томашівський С. Предтеча Ізидора: Петро Акерович, незнаний митрополит руський (1241—1245) // Записки Чина святого Василія Великого. — Жовква, 1927. — Т. 2. — Вип. 3—4. — С. 221—313, 441—442; його ж. Петро, перший уніатський митрополит України-Русі: Історичний нарис.— Львів, 1928.— 2-ге вид. Контраргументи: [Dachkévytch Ya.=] Stepaniv Ja. L'époque de Danylo Romanovyč (milieu du XIIIe siècle) d'après une source karaïte // Harvard Ukrainian Studies. — Cambridge, Mass., 1978. — Vol. 2. — N. 3. — P. 366—367.

[103] Баран О. [Виступ] // Проблеми дослідження історії України: Перший круглий стіл істориків. Доповіді, виступи, дискусія (Славсько, 4—6 вересня 1990).— Львів, 1993.— С. 42.

[104] Маєлов С. Етюди з історії українських стародруків. I—VIII // Труди Українського наукового інституту книгознавства. — К., 1926. — Т. 1. — С. 10. Відбиток: С. 69—78.

що лікував травами. Він одружився там з шляхтянкою; як "чарівника" його спалили під час епідемії чуми. Пізніше в цих місцях опинився ще інший сирійський мароніт[105].

Цей жмут розрізнених відомостей свідчить, що тема "Україна і Сирія" також чекає свого дослідника.

Сирійські традиції в культурі Русі. Сирійське (арамейське) письмо, тобто естрангело, прийшло на територію пізнішої Русі в хозарський період. Воно, можливо, стало джерелом хозарських рун[106]. Східносирійське, трохи видозмінене несторіанське естрангело вживалося також для записів аланською мовою[107]. Діапазон застосування сирійського алфавіту з різними локальними видозмінами охоплював, таким чином, не лише тюркські (хозарську) й іранські (аланську, можливо також сугдейську, пам'ятки якої знайдено на Лівобережжі), але й, цілком природно, семітські мови.

Сирійська (у розумінні арамейської, а не сирійського діалекту арабської) мова зайняла місце світової теологічної мови вже у перших століттях після Р. Х., причому відбулася поступова заміна галилейського діалекту арамейської (яким говорив Ісус) на близький до нього едеський діалект[108]. Тому й не дивно, що на Русі сирійська мова і сирійський алфавіт вважалися святими. Бо Бог (хоча б за трактатом чорноризця Храбра, поширеним також на Русі) сотворив спершу сирійську мову, цією мовою розмовляв Адам і всі люди до вавилонського змішання мов[109]. За апокрифічним твором XI ст. (або й ранішого часу), Бог мав судити всіх людей сирійською мовою[110]. Пояснення сирійських слів входило до своєрідних словників чужоземних слів XV—XVI ст., наприклад, до "Сказанїя недовѣдомымъ речем еже обрѣтаемъ в святыхъ книгахъ отъ греческаго языка, и отъ еврейскаго, отъ сирскаго и отъ славенскаго"[111]. Назви перших літер сирійського алфавіту подаються у словничку XV—XVI ст. "Се татарскы языкъ"[112]. Згідно з поширеними у східно- та південнослов'янських літературах переліками народів, усі потомки Ноєвого сина Сіма були

---

[105] Przeździecki A. Podole, Wołyń, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów. — Wilno, 1841. — T. 2. — S. 35—40.

[106] Haussig H. W. Der historische Hintergrund der Runenfunde in Osteuropa und Zentralasien // Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. — Wiesbaden, 1985. — S. 84, 94, 116—117 etc.

[107] Турчанинов Г. Ф. Памятники письма и языка народов Кавказа и Восточной Европы. — Л., 1971. — С. 66—99.

[108] Kawerau P. Ostkirchengeschichte. — Bd. 1. Das Christentum in Asien und Afrika bis zum Auftretten der Portugiesen im Indischen Ozean. — Lovanii, 1983. — S. 8 (Corpus Christianorum Orientalium. — Vol. 451, t. 70).

[109] Див.: Успенский Б. А. Вопрос о сирийском языке...— С. 79—80.

[110] Вопросы от скольких частей...— С. 452.

[111] Симони П. К. Памятники старинной русской лексикографии по рукописям XV—XVII столетий // Известия отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук. — СПб., 1908. — Т. 13. — С. 177.

[112] Pritsak O. Сё татарскы ѧ'зыкъ // Orbis scriptus. Festschrift für D. Tschižewskij zum 70. Geburtstag. — München, 1996. — S. 643—644 (тут давніша література питання; автор без достатніх підстав пов'язує відомості про сирійський алфавіт з новгородськими жидівствуючими; про святі сирійські мову і алфавіт знали в тогочасному церковному православному середовищі й без жидівствуючих).

правовірними (сирійці, греки, болгари, руси, волохи). В інших списках правовірних народів сирійців згадували поруч з болгарами, греками, іверами (грузинами) і русами[113]. Особлива пошана до сирійського відбилася також в пам'ятках мистецтва: євангелист Марко в київському храмі святої Софії (згідно з деякими інтерпретаторами) пише з права на ліво — по-сирійському.

Ставлення до сирійської азбуки та до сирійської мови — реальне відбиття глибокого переконання про святість усього, що пов'язане з Сирією. Як паралель можна навести перетворення Сирії у особливу містичну країну в тибетських легендах про землю Шамбалу (особливо поширених у XV ст.; "Шам" — перська назва Сирії).

До давньоруського читача дійшли кращі твори сирійської класичної літератури в перекладах, виконаних, правда, не безпосередньо з сирійської, а при посередництві вірменської ("Повість про Акира Премудрого")[114] чи грецької ("Легенда про Авгара")[115]. На південно-руському (давньоукраїнському) грунті ці твори дали ряд редакцій та варіантів. Крім літературних творів, поширилися теологічні праці сирійських авторів, наприклад, Ісаака Сирина (друга половина VII ст.)[116], Єфрема Сирина (помер 373), Феодорита Карського (386—457), антіохійського патріарха Анастасія Синаїта (друга половина VII ст.), Йоана Синайського (близько 525—606; інакше Йоана Лествичника) та інших[117]. Переклади текстологічно не досліджували. Так чи інакше, сирійський внесок у перекладне письменство Русі був значний.

Ореол святості всього сирійського вплинув на те, що руські книжники, зокрема літописці, намагалися донести до своїх читачів відповідні відомості. До літопису потрапило багато сюжетів про Сирію і сирійців, Антіохію й антіохійців, а також про єретика Несторія[118]. Про Антіохію писали чимало: про географічне розташування краю, початки християнства в ній, про антіохійських архиєпископів та патріархів, збирання милостині для антіохійського духівництва, про антіохійське літочислення. Також на теми політичної історії Антіохії: про відібрання її від мусульманів, про Антіохійське королівство хрестоносців, здобуття його мамелюками. Літописці знали про великий землетрус у Сирії 1065 р., про

---

[113] Лавров П. Кирило та Методій в давньословянському письменстві: Розвідка.— К., 1928. — С. 21 (Збірник історично-філологічного відділу. — № 78).

[114] Про дискусію стосовно джерела перекладу див.: Дашкевич Я. Русь і Вірменія...— С. 179.

[115] Мещерская Е. Н. Легенда об Авгаре в литературах византийского круга // Кавказ и Византия.— Ереван, 1982.— Вып. 2.— С. 97—107; ее же. Легенда об Авгаре — раннесирийский литературный памятник: Исторические корни в эволюции апокрифической легенды.— М., 1984.

[116] Маслов С. И. [Сочинения преподобного Исаака Сирина] // Перетц В. Н. Отчет об экскурсии семинария русской филологии в С.-Петербург 13—28 февраля 1911 г. — К., 1912. — С. 25—27.

[117] Див. перелік: Жуковская Л. П. Древние славянские переводы византийских и сирийских памятников в книгохранилищах СССР // Палестинский сборник. — Л., 1969. — Вып. 19(82). — С. 171—176. Давнішу літературу питання див.: Махновець Л. Є. Українські письменники: Бібліографічний словник. — Т. 1. — К., 1960 (за іменами сирійських авторів).

[118] Див. покажчики: Указатель к первым осми томам Полного собрания русских летописей.— Отд. 1. Указатель лиц; Отд. 2. Указатель географический. — СПб., 1898—1907; Творогов О. В. Лексический состав "Повести временных лет": Словоуказатели, частотный словарь. — К., 1984.

захоплення її турками 1473 р. У "Повѣсти о латинѣх когда отлучисся от грек" (укладеній не раніше XIV ст. нібито на підставі грецького оригіналу, який не відшукано) згадується завоювання арабами-мусульманами Сирії, Палестини, Єрусалиму, Нубії[119]. Цінним і докладним для римського періоду джерелом відомостей про Сирію була "Історія юдейської війни" Йосифа Флавія у давньоруській редакції[120]. Твір Йосифа Флавія належить, мабуть, до перекладів XI ст. (питання датування перекладу дискусійне), так як і "Християнська топографія" Козми Індикоплова, "Хроніка" Георгія Амартола[121], "Хроніка" Георгія Синкелла, "Олександрія". В усіх цих творах багато відомостей про Сирію, сирійців, сирійську мову, сирійські книжки, а також про Сирійську пустиню. Іншими словами, Сирія належала до тих країн Близького Сходу, про які на Русі знали досить докладно.

На окрему увагу заслуговує антіохійська хронологічна система, яку деколи (може, під впливом сирійців-мелькітів, які були серед духівництва на Русі?) застосовували у літописанні для датування подій не лише таких, що відбувалися поза межами Русі (у таких випадках це, зрозуміло, з творів, складених у Греції, Болгарії), але й також подій на самій Русі (наприклад, суздальського повстання 6532 р.). Джерела антіохійської ери були в Єгипті (так звана олександрійська ера)[122], в Сирії її модифіковано. На Русь вона могла прийти як безпосередньо з Сирії, так і через Візантію, Болгарію. Руським книжникам були відомі праці сирійських (єгипетських) авторів на теми хронології, наприклад, "Великаго книжника антиохійскаго о колядахъ и о нонѣхъ и о идѣхъ възъглашеніе к некымъ его другомъ"[123]. Проблема вимагає дальшого вивчення[124].

До малодосліджених тем належать контакти між сирійським та руським мистецтвом. Якщо для Таврії ці проблеми, можливо, більше вловимі, очевидно, на площині співвідношення між сирійським та візантійським мистецтвом (хоча ще й не завершене компаративне фактографічне дослідження), то для Русі справи ці виглядають набагато складнішими. Ідеї про зв'язки в ділянці архітектурного декору (Дмитріївського собору у Володимирі на Клязьмі) виникли ще у 70-х рр. XIX ст. (Е. Віоле-ле-Дюк, 1877 р.), у ділянці книжкової мініатюри дещо пізніше (В. Стасов,

---

[119] Попов А. Историко-литературный обзор...— С. 188.

[120] Мещерский Н. А. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. — М., Л., 1958.

[121] Истрин В. М. Книгы временьныя и образныя Георгия Мниха: Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. — Т. 1—2. — Пг., 1920—1922.

[122] Куев К. М. Към въпроса за началото на славянската писменост // Годишник на Софийския университет, филологически факултет. — София, 1960. — Т. 14 (1959/1960).— Кн. 1. — С. 14—81.

[123] Опубліковано у: Бенешевич В. Н. Древнеславянская кормчая...— Т. 2. — С. 17—26. Див. також: Beneschewicz W. Spuren der Werke des Ägypters Rhetorios, des Livius Andronicus und des Ovidius in altslawischer Übersetzung // Byzantinische Zeitschrift. — Leipzig, 1925. — Bd. 25. — S. 310—312.

[124] Див.: Рапов О. М. О датировке народных восстаний на Руси XI века в "Повести временных лет" // История СССР. — М., 1979. — № 2. — С. 137—150; Данилевский И. Н. Нерешенные вопросы хронологии русского летописания // Вспомогательные исторические дисциплины. — Л., 1983. — Т. 15. — С. 68—69 (тут література питання).

1882 р.)[125], так як і в ділянці ювелірного мистецтва (М. Грушевський, 1900 р.)[126].

У новіший час деякі ідеї конкретизувалися принаймні на рівні співставлення мотивів. Птахи, переплетені хвостами, в декорі Георгіївського собору (1230—1234 рр.) в Юрієві Польському нагадують зображення на кераміці XIII ст. з Ракки; мотиви на ковтках XII ст.— узори на сирійсько-єгипетській кераміці XIV ст.[127] Як і у всіх мистецтвознавчих дослідженнях, що стосуються давньоруського мистецтва, великі труднощі виникають при намаганні обгрунтовано виділити східні елементи (сирійські, вірменські) з того загального і всеохоплюючого комплексу, що увійшов до історії світової культури під назвою візантійського мистецтва.

Сирійська торгівля в Таврії та на Русі. Північне Причорномор'я опинилося в ареалі сирійської торгівлі рано. Якщо виходити з археологічних знахідок, то предмети сирійського експорту (насамперед скло) датуються ще І ст. до Р.Х. Торгівля здійснювалася або суцільно морським шляхом (від портів Сирії через Дарданели і Босфор), або комбінованим сухопутноморським. Цей сухопутно-морський шлях відіграв дуже важливу роль в економіці Близького Сходу. Коли Трапезунтська імперія незабаром після свого виникнення (1204 р.) намагалася блокувати сирійсько-месопотамську торгівлю через Трапезунт і Чорне море на Північ, для торгівлі з половцями і русами, іконійський (сельджуцький) султан Гаяс ед-дін Хосров (1204—1211) обложив 1205—1206 рр. Трапезунт. За словами арабського історика Ібн аль-Асіра (помер 1233), війна почалася тому, що перерізано торговельні шляхи "і ніхто не проходив відтіля [з Русі, половецьких степів] до землі Гаяса ед-діна, і вийшла велика шкода для людей, тому що вони торгували з ними [з русами і половцями] і входили до їх міст. І йшли до них купці з Сирії, Іраку, Мосула, Джезіре та з інших місць. І зібралося їх багато в місті Сівасі. Але тому, що шлях не відкривався, то це завдало їм великої шкоди — щасливий був той, хто повернув свій основний капітал"[128]. Трапезунтська імперія, якій у цей час підпорядковувалися візантійські володіння у Північному Причорномор'ї, була надто слабкою, щоб протистояти туркам-сельджукам. Рух на стародавній торговельній дорозі (збудованій ще в кінці І — на початку II ст. після Р.Х.) Сирія—Трапезунт і далі Таврія—Русь відновлено. Необхідно підкреслити, що монголо-татарська агресія на Східну Європу серйозно не відбилася на торговельних контактах Сирії і Русі. Джованні дель Плано Карпіні під час своєї подорожі на Схід побував у Києві двічі,

---

[125] Див.: Стасов В. Славянский и восточный орнамент по рукописям древнего и нового времени. — СПб., 1882—1884. — Вып. 1.

[126] Грушевський М. Ковтки "київського типу" у сучасних кавказців // Записки НТШ. — Львів, 1900.— Т. 37. — С. 4.

[127] Лелеков Л. А. Искусство Древней Руси в его связях с Востоком: К постановке вопроса // Древнерусское искусство: Зарубежные связи. — М., 1975. — С. 67.

[128] Переклад тексту за К[уник А.] Основание Трапезунтской империи в 1204 году // Ученые записки Имп. Академии наук по I и III отделению. — СПб., 1854. — Т. 2. — Вып. 5. — С. 730. Інтерпретація: Brătianu G. I. Recherches sur le commerce génois dans la mer Noire au XIIIe siècle. — Paris, 1929. — P. 166—167.

1245 та 1247 рр. Там він зустрів купця Якоба Реверія з Акри (Jacobus Reverius Acre), якою в цей час ще володіли хрестоносці[129].

Морський шлях до Сирії — і з Сирії — по Чорному і Середземному морях мешканці Кафи використовували дуже інтенсивно. 1289 р. Рафаель Ебріак зобов'язався в Кафі, що після прибуття корабля до Арсуфу в Сирії він оплатить там свій грошовий борг[130]. Коли цього ж року до Кафи надійшла вістка про облогу Тріполі в Сирії єгипетським султаном Келауном, кафський консул Паоліно Доріа (Авріе) вислав на допомогу хрестоносцям три воєнні галери[131] — однак мамелюки захопили Тріполі 26 квітня 1289 р., до того як підійшла допомога з Кафи. 1290 р. з Кафи вийшов корабель "С. Маттеус" з зерном для Сирії, Тунісу, Бугії, Генуї, Пізи, Іспанії[132]. Цілий ряд законодавчих актів Кафи і цілої Хозарії (як італійці називали генуезькі володіння в Криму), а також розпоряджень для Кафи складено за аналогією з актами, що мали відношення до генуезької торгівлі з Сирією[133].

Нові воєнні катаклізми — походи Тамерлана 1395—1396 рр., що зруйнували торговельний шлях Середня Азія—Озівське море—Крим після спустошення Джітаркану (Астрахані) і Тани, відновили актуальність шляху Мала Азія—Крим—Русь і підняли роль Сирії як транзитної ланки. Це відзначили сучасники подій[134]. Частину цього шляху ще в дотамерланівський час використовували вірмени зі Львова, підтримуючи духовні зв'язки з католікосатом у Сісі, теперішньому Козані (в Кілікійському королівстві, що проіснувало до 1375 р.), розташованому на пограниччі з північною Сирією. Про це свідчать грамоти (кондаки) сіських католікосів для львівського вірмено-григоріанського архиєпископа 1374—1388 рр. (а також XV ст.)[135]. Очевидно, вірмени використовували цей шлях і для торговельних контактів з Малою Азією та Сирією.

Важко сказати, чи ще один торговельний шлях з Сирії — виключно сухопутний,— що вів через перевали Кавказу на верхів'я Кубані[136], досягав якимсь своїм відгалуженням Північного Причорномор'я, наприклад, венеціанської колонії у Тані чи візантійську Тмуторокань.

---

[129] Рос. переклад: Плано Карпини Дж. дель. История монгалов // Плано Карпини Дж. дель. История монгалов. / Рубрук Г. де. Путешествие в восточные страны.— М., 1957. — С. 82.

[130] Balard M. Gênes...— T. 1. — N 278; Brătianu G. I. Actes...— N 260.

[131] Annali genovesi di Caffaro e dei suoi continuatori. — Roma, 1929. — Vol. 5. — P. 95 (Fonti per la storia d'Italia. — T. 14 bis). Цю літописну вістку, яку довгий час вважали першою згадкою про генуезьку Кафу, коментувало дуже багато авторів, починаючи ще з середини XIX ст.

[132] Balard M. Gênes...— T. 1. — N 886. В угоді, вписаній до актів, відзначаються умови перебування в Сирії.

[133] Ряд розпоряджень 1304, 1330, 1333, 1340, 1341 рр., що стосуються генуезької Романії та Сирії. Ці розпорядження включено до положень про управління Хозарії та Кафи. Див.: Imposicio oficii Gazariae // Monumenta historiae patriae. — Augustae Taurinorum, 1838. — [T. 2.] — P. 297—430.

[134] Оригін. текст і рос. переклад: Барбаро И. Путешествие в Тану // Барбаро и Контарини о России. — Л., 1971. — С. 132, 157 (і коментар Скржинської Е. Ч. там же. — С. 181—182).

[135] Див.: Дашкевич Я. Давній Львів у вірменських та вірменсько-кипчацьких джерелах // Україна в минулому. — Київ, Львів, 1992. — Вип. 1. — С. 7—13.

[136] Ковалевская В. Б. Северокавказские древности // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 85.

З другої половини XV ст. Туреччина почала перетворювати Чорне море у свій внутрішній морський басейн, що й позначилося на напрямі та характері торговельних зв'язків. Але традиційні зв'язки по лінії Сирія—Україна зберігалися, зокрема, тому, що Сирія входила тоді до складу Османської імперії, а Україна — до сфери турецької торгівлі. Ось кілька штрихів. Литовський дипломат Михайло Литвин 1550 р. описав Київ як місто транзитне для східних товарів на давньому шляху з Кафи на північ (до Москви, Новгорода, Пскова, Швеції). Як вихідні пункти купців, що рухалися цим шляхом, він називає Азію, Персію, Індію, Арабію та Сирію[137]. Г. ле Вассер де Боплан писав у 40-х рр. XVII ст. про зв'язки України з місцевостями на морі Леванту[138]. Французький дворянин Франсуа-Поль Далерак у нотатках 1679 р., перелічуючи національності купців, які торгують у Львові, згадує поруч з французами, греками, вірменами, шотландцями, молдаванами також левантійців[139]. Остаточно стародавні економічні контакти між Сирією та Україною обірвалися після поступового захоплення України та Північного Причорномор'я Росією (середина XVII — кінець XVIII ст.).

Дослідження торговельних зв'язків Сирії з Північним Причорномор'ям, відомих у загальних рисах як з точки зору використовуваних шляхів, так і асортименту товарів — особливо для генуезького періоду Кафи[140], справжньої купецької столиці півострова, якому вона у XIV ст. навіть надала своє ім'я*,— ще не можна вважати завершеним.

Для вияснення причин і характеру інтенсивної купецької експансії з Сирії на Крим і Русь важливе значення має правильне розуміння трьох явищ:

1. Рентабельність комерційних операцій для власника товарів у вихідній точці (у даному випадку Сирія) різко збільшувалася при великих географічних віддалях, іншими словами — прибутковість торговельних операцій дуже значно зростала, якщо купець сам особисто або за допомогою своїх помічників відбував якнайдальшу подорож зі своїми това-

---

137 Michalonis Lituani De moribus Tartarorum, Lituanorum et Moschorum, fragmina X multiplici historia reperta...— Basileae, 1615.— P. 35. Факсимільне перевидання: Mykolas Lietuvis. Apie Totorių, Lietovių ir Maskvėnu papročius. Dešimt įvairaus istorino turinio fragmentų. — Vilnius, 1966.

138 Beauplan G. de. Description d'Ukranie qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne...— Rouen, 1660. — p. 32. Також факсимільне перевидання під цією ж назвою.— К., 1990.

139 [Dalerac F.- P.] Mémoires de chevalier de Beaujeau contenant ses divers voyages, tant en Pologne, en Allemagne, qu'en Hongrie...— Paris, 1698. — P. 121.

140 З дуже великої літератури питання, частково згаданої раніше, подаю: Еманов А. Г. Система торговых связей Кафы в XIII—XV вв. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.— Л., 1986 (там література питання і праці автора); его же. Восточное направление торговли Кафы в XIII—XV вв. // Вестник Ленинградского университета. История, языкознание, литературоведение. — Л., 1986. — Вып. 3. — Сер. 2. — С. 99—102; Musso G. G. Navigazione...— P. 149—151, 180—181; Balard M. La Romanie... — T. 1—2, за покажчиком географічних назв; La mer Noire et la Romanie genoise. XIII—XVe siècles. — London, 1989.

* У джерелах XIV—XV ст. Таврійський півострів часто називали Кафою, про що майже завжди забувають дослідники, ототожнюючи назву "Кафа" в історичних джерелах виключно з містом. Це стало причиною багатьох помилок в історичних працях. Назва півострова "Крим" увійшла до географічної номенклатури також у XIV—XV ст., але остаточно прийнялася лише в середині XV ст. Зрештою, і ця назва півострова утворилася від назви міста Кирим (тепер Старий Крим), столиці золотоординського намісника.

рами. Торгівля на невеликі віддалі також гарантувала зиск, але набагато нижчий. Тому маємо підстави вважати, що сирійські купці самі проникали далеко на північ — їх можна було зустріти у віддалених закутках,— бо й закупівля там (наприклад, на Русі) місцевих товарів та перевезення їх до Сирії давали надію на великі прибутки.

2. Для проведення торговельних операцій на далекі віддалі бажано було мати на шляху подорожі факторії для зупинки і відпочинку, а також для продажу товарів. Зрозуміло, що при такому способі ведення торгівлі сирійським купцям найкраще було мати факторії-колонії, що складалися б з представників їхнього ж етносу і їхньої ж конфесії (сирійці — яковіти — несторіанці). Що так було в Таврії — не підлягає сумніву; чи так було на Русі — питання залишається без відповіді.

3. Відкритим є питання про те, чи так звані сирійські вироби, що експортувалися на Північ, в усіх випадках були виготовлені саме в Сирії. Не виключено, що частина цих так званих сирійських виробів виготовлялася у сирійських факторіях-колоніях Таврії за сирійськими зразками, може, й сирійськими ремісниками, для експорту на Русь.

Ці три фактори необхідно мати на увазі при розгляді питаня про досить багатий асортимент сирійського експорту та розповсюдження сирійських товарів на Північ від Чорного моря.

Сирійське скло з'явилося у містах Північного Причорномор'я (знахідки в Пантікапеї та інших місцевостях Боспорського царства) на межі I ст. до Р. Х. та I ст. після Р. Х.[141]. Скляні вироби займали важливе, чи не основне, місце серед сирійського імпорту до Таврії від античних часів[142] до XIV—XV ст. включно. Якщо виходити із знахідок у Херсонесі (хронологічно обмежених долішньою датою упадку міста), то у XII—XIV ст. це були розкішні сирійські кубки з безколірного скла з розписом золотом, з різнокольоровою емаллю, з фризами арабською в'яззю, а також невеликі кубки з прозорого скла оливкового кольору[143]. Таке сирійське художнє скло — імпортне XI—XIII ст.— знайдено також в Сугдеї[144]. Привозили ще й флакони, намистини. У загальному можна сказати, що, починаючи з X ст., профіль імпорту змінився (почало розвиватися виробництво скла в Таврії), обмежуючись до виробів мистецького ремесла[145].

---

[141] Див.: Сорокина Н. П. Сирийский стеклянный сосуд из собрания Одесского гос. археологического музея // Краткие сообщения о полевых археологических исследованиях Одесского гос. археологического музея за 1963 г. — Одесса, 1965.— С. 185—189. Пор. також огляд: Сорокина Н. П. Основные направления изучения стекла первых веков н.э. Северного Причерноморья: По материалам отечественной литературы // Труды Гос. исторического музея. — М., 1989. — № 70 (Археологические исследования на юге Восточной Европы). — С. 142—149.

[142] Сорочан С. Б. О сирийско-палестинском импорте первых вв. н.э. в Херсонесе // Актуальные проблемы археологических исследований в Украинской ССР: Тезисы докладов Республиканской конференции молодых ученых (Киев, апрель 1981). — К., 1981.— С. 88—89; его же. Торговля Херсонеса Таврического в I в. до н.э. — V в. н.э. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. — М., 1981. — С. 11.

[143] Колесникова Л. Г. Восточное стекло из собрания Херсонесского музея // Византийский временник. — М., 1973. — Т. 34. — С. 249—256; ее же. Выставка древнего стекла // Херсонес Таврический: Путеводитель по музею и раскопкам. — Симферополь, 1969. — С. 76.

[144] Баранов И. А. Сугдея...— С. 54.

[145] Кропоткин В. В. О производстве стекла и стеклянных изделий в средневековых городах Северного Причерноморья и на Руси // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. — М., 1957. — С. 35.

У X — на початку XI ст. імпорт сирійського художнього скла охопив значний ареал Південної та Північної Русі — причому, як не дивно, прояви цього імпорту були інтенсивнішими на півночі (Стара Ладога, Новгород, Суздаль, Рязань, Псков, Новогородок, Волковиськ, Слонім), менше помітними на півдні (Турів, Київ). Це в певній мірі ілюструє тезу про рентабельність для сирійських купців саме далеких подорожей. Правда, такий висновок не можна вважати остаточним. З одного боку, територія Південної Русі археологічно досліджена з прогалинами, з іншого — диференціація між візантійським та сирійським, інакше близькосхідним склом (не кажучи вже про розрізнення власнесирійського імпорту від імпорту з сирійських факторій Криму)* складна і дискусійна. У X — на початку XI ст. на Північ (до Новгорода) привозили ще багато сирійського бісеру і намистин[146]. Пізніше імпорт таких товарів припинився, бо на Русі розвинулося власне виробництво. Імпорт скляного посуду, для якого можна підібрати аналогії серед виробів з Ракки, Фустату, Алеппо, продовжувався далі, навіть у післямонгольський період — до початку XIV ст. Рідше потрапляли на Русь сирійські скляні браслети[147]. У Новогородку періоду XII—XIII ст. було знайдено багато скляного посуду делікатної художньої роботи, наприклад, червоний кубок, розписаний золотом, кубок з фризом арабським почерком насх, флакон, розписаний золотом і емаллю, біла фляга і біла чаша з тонкого скла, розписані золотом і червоною емаллю, рифлений посуд, фрагменти посуду з рештками арабських літер. У Новогородку (за даними 1988 р.) на 340 скляних виробів і їх фрагментів — 8 посудин і 70 фрагментів було сирійського походження. Також для цих виробів було підшукано аналогії з Ракки та Алеппо. У Рязані, Слонімі знайдено посуд з арабськими написами[148].

Ще у 60-х рр. нашого століття думка про те, що скляні вироби з Сирії потрапляли на Русь, тим більше Північну, звичайним торговельним

---

* Всупереч поглядам деяких дослідників, що заперечують можливість діяльності сирійських склодувів у Таврії, Ю. Щапова (у розмові зі мною у Москві 20 квітня 1988 р.) вважає, що в Сирії виробляли заготовки (цілі брили) скла, які привозили до Криму, і тут їх обробляли вже місцеві майстри. Такі сирійсько-кримські скляні вироби мають ознаки, характерні для місцевої, таврійської, продукції.

[146] Щапова Ю. Л. Стеклянные изделия древнего Новгорода // Материалы и исследования по археологии СССР. — М., 1963. — № 117. — С. 104—163.

[147] Ее же. Два сирийских сосуда из Новгорода // Историко-археологический сборник А. В. Арциховскому к 60-летию со дня рождения...— М., 1962. — С. 232—236; Полубояринова М. Д. Стеклянные браслеты древнего Новгорода // Материалы и исследования...— № 117. — С. 175.

[148] Гуревич Ф. Д. Стеклянный резной бокал из Новогрудка // Советская археология. — М., 1963. — № 2. — С. 243—246; Гуревич Ф. Д., Джанполадян Р. М., Малевская М. В. Восточное стекло в Древней Руси.— Л., 1968 (в основному, знахідки в Новогородку); Гуревич Ф. Д. Ближневосточные изделия в древнерусских городах Белоруссии // Славяне и Русь. Сборник статей к 60-летию Б. А. Рыбакова.— М., 1968.— С. 34—36; его же. Византийский импорт в городах Западной Руси в XII—XIII вв. // Византийский временник. — М., 1986. — Т. 47.— С. 65—81; Щапова Ю. Л. Стеклянные изделия из Старой Рязани: По материалам раскопок 1966—1968 гг. // Археология Рязанской земли. — М., 1974. — С. 83, 85, 89—91. Полеміка між Ф. Гуревичем та Ю. Щаповою торкнулася різьблених кубків з грубого скла (т. зв. Hedwigsgläser), які Ю. Щапова вважає константинопольськими, на що Ф. Гуревич погодився. Див.: Щапова Ю. Л. О резном бокале из Новогрудка // Средневековая Русь. — М., 1976.— С. 209—215. Давнішу літературу про експорт художніх скляних виробів з східного Середземноморʼя див.: Кропоткин В. В. О производстве...— С. 35.

шляхом, виглядала досить незвичною. Тому в літературі траплялися міркування, що їх привозили руські або західноєвропейські рицарі, які були учасниками хрестових походів (хоча про таких рицарів на Русі з письмових джерел не відомо). Неможливим вважався сирійський імпорт післямонгольського часу (бо панувала думка, що монголо-татари відрізали економічно Русь від Малої Азії та Сирії). Деякі гіпотези звучали досить фантастично. "Не виключено, що окремі східні речі були військовою здобичею,— писав Ф. Гуревич.— Можливо, що тутешні купці (з території сучасної Білорусі.— *Я. Д.*), які одночасно були також воїнами, могли брати участь в європейських походах на Візантію і Сирію та привозити відтіля серед награбованої здобичі рідкісні речі, про які говорилося вище (тобто також сирійські вироби зі скла.— *Я. Д.*)"[149]. Поступово перемогла раціональніша думка, що сирійські речі потрапляли в Південну та Західну Русь торговельними шляхами — Дніпром, через Київ, а далі іншими річками[150]. Якщо враховувати відомості про торговельні зв'язки Сирії зі Східною Європою у комплексі, то треба сказати, що дослідники дійшли до тверезого висновку.

У II—V ст. з Сирії до Таврії експортували також керамічні вироби, зокрема світильники, спершу (II—III ст.) так звані антіохійські, пізніше (III—V ст.) сирійські[151]. Чи продовжувався імпорт сирійських світильників далі — не дуже ясно.

Як стародавній християнський край, Сирія традиційно була продуцентом предметів християнського культу. В Криму та в Україні було знайдено відносно небагато сирійських хрестів-енколпіонів дуже характерного типу. Обставина, що їх досі знайдено не так багато, може свідчити про привезення енколпіонів паломниками з Палестини. Вони, мабуть, не могли бути предметом експортної торгівлі — їх треба було купувати на місці. Сирійські бронзові, часто позолочені енколпіони VI—XIII (може і XIV) ст. своїми стилістичними особливостями відрізнялися від виробів з Єгипту, Греції, північного побережжя Африки і в свою чергу поділялися за технікою виконання на три групи: 1. різьблені в металі (до VIII ст.); 2. з насічкою, часом з інкрустацією свинцем і сріблом (IX—XI ст.); 3. виливані деколи з емальованим фоном та інкрустацією (XI—XIV ст.; від XII ст. виключно виливані)[152]. Енколпіони були складнями з двох опуклих стулок, що зачинялися. В енколпіонах зберігали реліквії, до них деколи підвішували кадильниці, різні вотивні предмети. Такі енколпіони було знайдено в Північному Причорномор'ї (Херсонес, Феодосія, Білгород Дністровський[153]), а також на Русі (Київ, Княжа гора біля Черкас — давній Родень, Володимирська область) — разом близько двадцяти. Ен-

---

[149] Гуревич Ф. Д. Ближневосточные изделия...— С. 36.

[150] Его же. Города Черной Руси и Киевская земля в XII—XIII вв. // Древнерусский город: Материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию города Киева.— К., 1984.— С. 32; его же. Византийский импорт...— С. 78—79.

[151] Кадеев В. И., Сорочан С. Б. Египетские и сирийские светильники первых веков н.э. из Херсонеса // Вестник Харьковского университета.— Х., 1985.— № 268.— С. 95—100.

[152] Приймаю типологію і датування, запропоновані Н. Кондаковим. Див.: Кондаков Н. П. Иконография Богоматери. — Т. 1. — Спб., 1914. — С. 258—259. Ілюстративний матеріал.— С. 261, 264.

[153] Куницкий В. А. Предметы художественной пластики из Белгорода Днестровского // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.: История и археология.— К., 1985.— С. 124—126.

колпіони, знайдені на Русі, археологічно датуються X—XI ст. Ось характеристика енколпіонів з насічкою (друга група): "На цих хрестах найчастіше зображено фігури в позі орантів; значно рідше — орнаментальні мотиви. Характер виконання зображень дозволяє говорити про стилістичну єдність цих пам'яток. Фігури людей виконано надто схематично — торс у вигляді орнаментально опрацьованого кола, одяг покритий геометричними взорами. У зображенні одягу переважає штрихування різних напрямів і хвилясті лінії. Руки неприродно вивернуті та мають перебільшено довгі пальці. Дуже умовно передано очі, ніс, брови, що робить обличчя вкрай деформованим. Розміщення фігур підпорядковано формі хреста. Незважаючи на наївність та умовність рисунку, характер врізування ліній у метал свідчить про руку досвідчених майстрів, які не один раз виконували зображення такого роду. Найчастіше зображено: Богоматір-оранту, панагію, розп'яття, святих орант, архангелів. У написах (грецькою мовою) досить часті правописні помилки"[154].

До металевої художньої пластики сирійського походження належали також бронзові кадильниці, знайдені в Криму (Сугдея, Феодосія) та на Русі (Любеч), що датуються VIII—X ст. Зображення і орнаментика на кадильницях відповідають сирійському стилеві, відомому з енколпіонів. На вилитих з бронзи кадильницях є грубі зображення сцен з Нового Завіту. Кадильниці сирійського типу частково виготовлені в Сирії (кадильниця з Любечі з арабським написом "Благословення від Аллаха" IX—X ст.), а частково в Таврії за сирійськими взірцями[155].

Сирійським імпортом XII—XIV ст. треба вважати ще інші, також частково художні вироби з металу — підсвічники, ступки, які було знайдено в Криму.

Осторонь від усіх цих груп виробів стоїть сирійська срібна тарілка з євангельськими сценами та сирійським написом (з помилками), знайдена в селі Григоровському Пермського краю. Знахідка має багату літературу[156]. Тепер вважається, що прототип тарілки виготовлено в кінці VI—

---

[154] Залесская В. Н. К вопросу о датировке и происхождении некоторых групп т. н. "сирийских" крестов // Тезисы докладов (VII Всесоюзная конференция византинистов в Тбилиси 13—18 декабря 1965 г.).— Тбилиси, 1965. — С. 91—93 (цитата із с. 91). Див. також: Корзухина Г. Ф. О памятниках "корсунского дела" на Руси: По материалам медного литья // Византийский временник. — М., 1958. — С. 132, табл. I, 1,3 (гравійовані сирійські енколпіони), табл. II, 1 (рельєфний). Ілюстративний матеріал: Леопардов Н. А., Чернеев Н. П. Сборник снимков с предметов древности, находящихся в г. Киеве в частных руках.— К., 1890—1891. — [Сер. 1].— Вып. 1—4; 1891—1893.— Сер. 2.— Вып. 1—2 (тоді енколпіони сирійські вважали ще грецькими). Крім цього: Петров Н. Описание энколпионов, крестиков и образков, принадлежащих Церковно-археологическому музею при Киевской духовной академии // Там же. — Сер. 2.— Вып. 1. — С. 5—8; его же. Указатель Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии. — К., 1897.— 2-е изд., испр. и доп. — С. 249—254 і далі.

[155] Залесская В. Н. К вопросу о датировке некоторых групп сирийских культовых предметов: По материалам бронзового литья Эрмитажа // Палестинский сборник. — Л., 1971.— Вып. 23(86).— С. 84—91. У давнішій літературі кадильниці вважали грецькими або наслідуванням грецьких. Див.: Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства: Христианские древности Крыма, Кавказа и Киева.— СПб., 1891.— Вып. 4. — С. 34—35, рис. 27, 28, 28а; Кондаков Н. Указатель отделения средних веков и эпохи Возрождения (Имп. Эрмитаж).— СПб., 1891.— С. 233, № 9.

[156] Хвольсон Д. А., Покровский Н. В., Смирнов Я. И. Серебрянное сирийское блюдо, найденное в Пермском крае. — СПб., 1899; Даркевич В. П., Маршак Б. И. О так называемом сирийском блюде из Пермской области // Советская археология. — М., 1974. — № 2.— С. 213—222 (тут попередня література).

VII ст. в несторіанському середовищі Персії[157], а копія з неї виконана IX—X ст. у Семиріччі. Шлях тарілки на північ, у сферу впливу Північно-Східної Русі, не дуже ясний, але, найімовірніше, вона була предметом торговельного обміну.

Важливою ділянкою сирійського експорту протягом багатьох століть були бавовняні тканини, особливо муслін (назва від міста Моссуль). У XIII ст. велика кількість мусліну, буквально тисячі сувоїв, прибувала до Кафи, звідки їх перевозили далі на схід, до Тани (Озова)[158]. Треба думати, що муслін тоді відправляли й на Північ, на Русь. Це були також, мабуть, шляхи поширення сирійського шовку. Східний напрям експорту мусліну з Кафи 1290 р. одночасно доводить, що шлях через Кавказ на верхів'я Кубані тоді не діяв — він був блокований конфліктом між Золотою ордою та Іраном.

До цього досить широкого асортименту товарів треба ще додати парфюмерію та барвники. Збережена досі назва первісно червоної фарби "сурик" свідчить про її сирійські джерела (Сурія-Сирія; сурик — сирійська фарба)[159]. Шукати в даному випадку грецького посередництва, мабуть, немає потреби.

Очевидно, товари сирійського походження потрапляли до України й пізніше. У реєстрі речей, пограбованих козаками 1547 р. в турецьких купців, згадується сирійський металевий кубок[160]. Серед товарів, які входили до категорії так званих вірменських, до України в середині XVII ст. привозили (згідно з митними тарифами 1630—1650 рр.) халебське мило[161]. Ряд слів української мови досі відбиває торговельні (й культурні) контакти з Сирією. До них належать: назва шовкової тканини адамашок (адамашка, єдамашок та інші варіанти), вперше зафіксована 1462 р. у формі "дамаска"; дамаська сталь; дамасценка в розумінні шаблі з дамаської сталі; врешті — дамастина, тобто дамаська слива[162]. У всіх цих випадках засвоєння згаданих слів незрозуміло, чому при безпосередніх контактах української мови зі східними мовознавці шукають польського посередництва.

Відносно значна кількість предметів сирійського ремесла — на художніх особливостях яких я подекуди зупинявся,— що потрапляла на Русь, дає підставу висунути думку якщо не про відображення сирійського християнського мистецтва у мистецтві давньої Русі (такий можливий складовий елемент, наскільки мені відомо, ще не враховувався у мистецтвознавчих дослідженнях), то, в кожному випадку, говорить про фор-

---

[157] Це цілком можливо, якщо врахувати ще й вірменські іконографічні паралелі. Див.: Мнацаканян С. С. Наследие Востока в мемориальных памятниках Армении // Культурное наследие Востока. Проблемы, поиски, суждения. — Л., 1985.— С. 280.

[158] Balard M. Gênes...— N 448, 768, 802, 851, 856, 857, 898.

[159] Див.: Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. / Пер. и доп. О. Н. Трубачева. — 2-е изд., стереот. — М., 1987. — Т. 3. — С. 806.

[160] Veinstein G. Prélude au problème cosaque à travers les registres de dommages ottomans des années 1545—1555 // Cahiers du Monde russe et soviétique. — Paris, 1989. — Vol. 30, fasc. 3—4. — P. 351.

[161] Dachkévych Ya. Les marchandises arméniennes en Ukraine, Pologne et Lituanie au XVII s. // Revue des études arméniennes, N.S. — Paris, 1981. — T. 15. — P. 351.

[162] Див.: Етимологічний словник української мови.— К., 1982.— Т. 1. — С. 48 (автор статті "Адамашка" О. Б. Ткаченко); 1985. — Т. 2. — С. 11 (автор статей "Дамастика", "Дамасценка" Н. С. Родзевич).

мування естетичних смаків досить широких кіл верхівки Русі також під впливом тих стилів, джерела яких (у художніх виробах зі скла, металу, волокна) були в Східному Середземномор'ї. Ті дані про сирійське будівництво в Таврії, які є сьогодні в розпорядженні дослідників, роблять закономірною також потребу враховувати можливі сирійські елементи при вивченні архітектури Давньої Русі.

Про руський експорт до Сирії знаємо дуже мало. Не виключено, що тут є просто прогалини у використанні, зокрема, археологічних джерел з Сирії.

Ще Костянтин Порфірогенет ("Про управління державою", розд.42) писав, що "на північ від нього (Меотійського моря.— *Я. Д.*) протікає ріка Дніпро, якою руси проходять до Чорної Булгарії, Хозарії і Сирії". Згадка про Сирію викликала і викликає скептичні зауваження вчених[163]. Дехто з них уважав, що замість "Сирія" повинно бути "Зітхія" (тобто Західна Черкесія)[164]. Якщо пригадати повідомлення Ібн-Хордадбега про те, що руські торговельні каравани доходили до Багдада (мабуть, комбінованим морсько-сухопутним шляхом через Трапезунт, про який згадувалося вище), то підозріння відносно достовірності Костянтина Порфірогенета, мабуть, відпадають. З генуезького періоду Кафи відомо, що морським шляхом відправляли кораблі з зерном (1290 р. партія з 5 тисяч мін, тобто 400 тонн) до Сирії, Тунісу, Італії, Франції та Іспанії[165]. По території цілої Східної Європи, особливо між Дніпром на сході та Прибалтикою на заході, розкинено залишки сирійських товарів, деколи предметів з арабськими написами. Ті шляхи, що увійшли до літератури під назвою доріг арабських купців (вони визначаються також на підставі знахідок скарбів арабських монет), це в значній мірі теж дороги сирійських купців. Їх товари з півночі — це хутра, раби, бурштин. Якщо подумати про можливі товари руських купців, які добиралися до Сирії, то це буде такий самий традиційний асортимент.

Руси та відомості про Русь у Сирії. Слов'янська (у цілому, а не спеціально східнослов'янська) інвазія на східне Середземномор'я та не дуже інтенсивна колонізація почалися у VI—VII ст. Вони довели до заселення ряду місцевостей слов'янами, які відносно швидко асимілювалися. Про поселення східних слов'ян у Північній Сирії (аль-Хусіс, античне Іссос; Гісн Салман близько Алеппо; Гісн Зіяд, вірм. Хартабірт над горішнім Євфратом; Массіса, антична Мопсуестія в Кілікії) можна говорити після походу Марвана ібн Мугаммада 737 р. на слов'ян Хозарії, мабуть на Подоння, відкіля араби вивели 20 тисяч осіб місцевого населення[166].

---

[163] Наприклад, Артамонов М. И. История хазар.— Л., 1962.— С. 373.

[164] Про поправки і полеміку довкола них: Константина Багрянородного Об управлении государством / Пер. В. В. Латышева, Н. В. Малицкого // Известия Гос. Академии истории материальной культуры.— М., Л., 1934.— Вып. 91. — С. 65—66.

[165] Balard M. Gênes...— N 886.

[166] Lewicki T. Osadnictwo słowiańskie i niewolnicy słowiańscy w krajach muzułmańskich według średniowiecznych pisarzy arabskich // Przegląd Historyszny. — Warszawa, 1953. — Rocz. 43. zesz. 3—4. — S. 473—491; ejusd. Syria. Słowianie w Syrii // Słownik starożytności słowiańskich.— Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975.— S. 512—513; Брайчевский М. К. К истории расселения славян на византийских землях // Византийский временник. — М., 1975. — Т. 19. — С. 10. З давніших праць: Niederle L. K slovanské kolonisaci M. Asie a Syrie // Статьи по славяноведению. — СПб., 1906. — С. 379—386, карта.

Руські дружини потрапляли до Сирії X—XI ст. у складі візантійських експедиційних корпусів для боротьби з арабами. Якщо воїни з цих дружин, як варяги з Русі, так і східні слов'яни, поверталися додому, то вони приносили з собою відомості про Сирію, які, однак, не відбилися у письмових джерелах.

Не варто дивуватися, що у сирійській літературі збереглося дуже мало згадок про Русь. Як велика християнська держава, імперія Русь з'явилася на історичному овиді тоді, коли сирійська література мала золотий вік свого розквіту за собою. Пізніші сирійські автори обмежували ареал своїх зацікавлень вужчою, ближчою до Сирії територією.

Висунене російськими істориками-великодержавниками і антинорманістами твердження, що руси згадуються у компіляції Псевдо-Захарія Ритора, відомій під назвою "Церковної історії" (близько 555 р.), викликало чималу літературу. Псевдо-Захарій згадує про плем'я героїв грос, що проживає на північ від Кавказу. Гроси наділені легендарними надприродними здібностями[167]. Були різні інтерпретації цих вісток, серед них така: гроси — це предки великоросів з верхів'їв Волги і Ками. Є всі підстави сприймати її з великим скептицизмом. Сирійська згадка про напівфантастичних героїв-гросів — казковий сюжет, у якому назва племені випадково збіглася з етнонімом русів.

Сирійський яковітський історик Грегор абу л-Фарадж Бар Гебрей (1226—1286) у своїй "Скороченій історії династій" подав відомості про хрещення Русі нібито ще за часів імператора Костянтина Великого[168]. Поправка Є. Голубінського, що насправді йдеться про християнізацію за часів імператорів Василя II і Костянтина VIII (якого Бар Гебрей сплутав з Костянтином Великим) прийнятна[169].

Бідність сирійських письмових пам'яток на відомості про Русь (трохи більше в них говориться про кочовиків Північного Причорномор'я) ілюструють огляди сирійських джерел[170].

Висновки. Унаслідок проведеного дослідження, здається, вдалося довести, що в Північному Причорномор'ї принаймні з VI ст. відчувається присутність сирійців різних конфесій. У прибережних містах та в гірській частині Таврійського півострова вони утворили свої колонії-факторії купецько-ремісничого типу, що допомогли включити в ареал сирійської торговельної діяльності (з багатим асортиментом товарів) також широкі простори Русі. У період релігійного вакууму на Русі (тобто умовно до

---

[167] Зведення частини літератури "за" і "проти" у: Paszkiewicz H. The Origin of Russia...— P. 130. Крім цього, за ідентифікацію гроси=руси: Пигулевская Н. В. Имя "рус" в сирийском источнике VI в. // Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия: Сборник статей. — М., 1952. — С. 42—48; ejusd. Une chronique syrienne du VIe siècle sur les tribus slaves // Folia Orientalia. — Kraków, 1970. — Vol. 12. — P. 211— 214; Рыбаков Б. А. Начальные века русской истории. — М., 1987. — С. 36—37. Помилкове твердження, що "росіїв" згадує ще Єфрем Сирин (IV ст.), див.: Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. — М., 1949. — С.55 (Курс истории государства и права СССР. — Т. 1).

[168] Текст, переклад і коментар: Kawerau P. Arabische Quellen...— S. 36—39.

[169] Голубинский Е. История...— М., 1901.— 2-е изд., испр. и доп.— Т. 1, ч. 1.— С. 12.

[170] Гусейнов Р. А. Место и роль сирийских источников в изучении истории народов СССР // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования (1975 г.).— М., 1976. — С. 41—56; его же. Сирийские источники по истории Юго-Восточной Европы IV—XIV вв. // Балканские исследования. — М., 1982. — Вып. 7. — С. 7—14.

988 р.) сирійські (в літературі часто арабські) купці-християни брали на себе виконання певних місіонерських функцій, що, можливо, дає підставу говорити про сирійські неправославні елементи в довізантійській християнізації Русі, найімовірніше в середині — другій половині IX ст. Високий ранг усього сирійського, освяченого релігійною традицією, спричинився до того, що про Сирію на Русі знали відносно багато, хоча й поверхово. Якщо ж враховувати великі географічні відстані між політичними центрами Русі в Східній Європі та основними сирійськими осередками на Близькому Сході, які часом долалися завдяки притягальним для паломників центрам Святої Землі — Палестини, то треба ствердити, що Сирія ніколи не зникала зі сфери зацікавлень вищих прошарків Давньої Русі.

Yaroslav DASHKEVYCH

RUS' AND SYRIA: INTERCONNECTIONS IN THE 8TH—14TH CENTURIES

The article encompasses many-sided contacts between Syria and Rus', mainly during the seven centuries of their existence — from the appearance of the contacts till their transformation into a new stage in the 15th century. The author has researched the problems of the appearance of Syrians on the territories towards the North of the Black Sea in the period before the consolidation of Rus'. Special research has been devoted to the following problems: St. Constantin's meeting the Syrians in Khersones in 861; Syrian — Orthodox, Yakovit, Nestorian — proselitism in this area (the author critically estimates the information supplied by Arabian sources of the 10th — 13th centuries); the presence and the role of Syrians in Rus'; Syrian elements in the culture of ancient Rus'; the attitude towards the Syrian traditions in theology, literature, philology, historiography, art (architecture in particular). The author proves that a great number of goods and other things of Syrian origin (products of glass, ceramics, Christian ecclesiastic objects, textile materials, paints, perfumes) spread all over Rus'. The Syrian written sources preserve some information about Rus'.

The research of the relations between Syria and Rus' in the 13th — 14th centuries performed for the first time in the historiography has brought the author to the conclusion that those relations played an important role in the sphere of contacts between the territories towards the North and Black Sea and the Eastern regions. That is the reason why their further study is to be highly appreciated.